

ХИЛАНДАРСКИ
ЗБОРНИК

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITÉ DE CHILANDAR

RECUEIL DE CHILANDAR

14

DIRECTEUR MIRJANA ŽIVOJINOVIĆ

BELGRADE 2017

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ХИЛАНДАРСКИ ОДБОР

ХИЛАНДАРСКИ ЗБОРНИК

14

УРЕДНИК МИРЈАНА ЖИВОЛИНОВИЋ

БЕОГРАД 2017

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР :

ЂОРЂЕ БУБАЛО, МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ, ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ,
БОЈАН МИЉКОВИЋ, СРЂАН ПИРИВАТРИЋ, ЗОРАН РАКИЋ, ВИКТОР
САВИЋ, ГОЈКО СУБОТИЋ, АНАТОЛИЈ АРКАДЈЕВИЧ ТУРИЛОВ,
АЛЕКСАНДАР ФОТИЋ, ДЕЈАН ЦЕЛЕБЦИЋ

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ :

ВИКТОР САВИЋ

COMITÉ DE RÉDACTION :

ЂОРЂЕ БУБАЛО, ДЕЈАН Д՜ЖЕЛЕВД՜ЖИЋ, АЛЕКСАНДАР ФОТИЋ, ЉУБОМИР
МАКСИМОВИЋ, БОЈАН МИЉКОВИЋ, СРЂАН ПИРИВАТРИЋ, ЗОРАН РАКИЋ,
ВИКТОР САВИЋ, ГОЈКО СУБОТИЋ, АНАТОЛИЈ АРКАДЈЕВИЧ ТУРИЛОВ,
МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

SÉCRETAIRE DE LA RÉDACTION :

ВИКТОР САВИЋ

АМБЛЕМ: РЕЉЕФ НА КАМЕНОЈ ПЛОЧИ
ГЛАВНА ЦРКВА МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА
ПРИПРАТА КНЕЗА ЛАЗАРА, XIV ВЕК

ВРЕМЕ ИЗГРАДЊЕ КАТОЛИКОНА И ЕКСОНАРТЕКСА МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА

БРАНИСЛАВ ТОДИЋ

А п с т р а к т . – Саборна црква манастира Хиландара настала је у неколико градитељских фаза. Цркву је саградио краљ Милутин између 1312. и 1315/1316. године, у време игумана Никодима, зидали су је вероватно цариградски мајстори, а скулпторске радове на њој су извели клесари доведени из Бањске. Ексонартекс отвореног типа је саграђен на месту некадашњег западног трема цркве између 1322. и 1324. године, његов је ктитор био краљ Стефан Дечански, а о изградњи се старао будући архиепископ Данило II. Нови ктитор ексонартекса је постао кнез Лазар вероватно у осмој деценији XIV века, кад су на њему затворени постојећи отвори и на додатим деловима изведени нови рељефни украси.

Изгледа мало необично што се после многобројних радова посвећених манастиру Хиландару враћамо још увек нерешеном питању времена изградње његовог католикона и ексонартекса, будући да о томе нису сачувани изворни подаци. Датовање католикона је нешто лакше, јер се зна да га је саградио краљ Милутин (1282–1321), о чему сведоче наративни, ликовни и писани извори: у нартексу постоје портрет овог краља и ктиторски натпис с тачно наведеном годином осликавања цркве. И у додатом ексонартексу постоји портрет његовог ктитора кнеза Лазара (1371–1389), али је он много познији – потиче тек из 1803. године.

КАТОЛИКОН КРАЉА МИЛУТИНА

Време подизања хиландарске саборне цркве дуго је одређивано према години у пресликаном натпису, па је 1293. или дословно прихватана или тумачена као 1302/1303. година. Кључни помак је направљен чишћењем портрета краља Милутина и византијских царева Андроника II и Андроника III на источном зиду припрате, о којима је Војислав Ђурић установио да су насликани између јуна и октобра 1321. године.¹ То су потврдили Миодраг Марковић и Вилијам

Тејлор Хостетер, којима је успело да прочитају непресликану 6830. годину у натпису и да на основу ње сузе време настанка Милутиновог портрета у септембар–октобар 1321. године.²

Пошто се година у натпису односи на завршетак живописања цркве а не и на њену изградњу, Марковић и Хостетер су покушали да разреше и то питање.³ Узимајући у обзир све расположиве историјске и писане податке, предложили су две могућности: хиландарски католикон је био сазидан или између 1299. и 1306. године, или у време кад се на челу манастира налазио игуман Никодим (1311–1316). Како су подаци које су користили ипак посредни, закључили су да је „најоправданије питање времена обнове католикона оставити и даље отвореним, све док се не прибаве сигурнији аргументи за једно од два могућа датовања“.⁴ Одмах ћемо рећи да нам прво раздобље, пре напада Каталанаца (1307), не изгледа много вероватно јер је засновано на претпоставци да је краљ Милутин истовремено са првим повељама Хиландару започео обнову манастира и његовог саборног храма, о чему нема потврде у изворима. Мишљење о грађењу саборне цркве после каталанске најезде изгледа вероватније, и зато ћемо аргументе ових аутора укратко прокоментарисати, обрнутим редом од онога како су их они навели.

Марковић и Хостетер су обратили пажњу на повељу краља Милутина Карејској келији (1317/1318), у чијој се експозицији говори о томе како су краљу пре 26. јула 1316. дошли хиландарски игуман Никодим и старац Теодул и замолили га да помогне обнову келије и купи три аделфата, што је благословио тадашњи архиепископ Сава III. Краљ у повељи истиче да се „тадашњи преподобни игуман Никодим више од других потрудио у том часном манастиру“ (иже и паче инихъ многихъ потроуди се в ч(ь)ст(ь)нѣмъ томъ монастири крал(ев)-ства ми хиландари).⁵ Аутори су допустили могућност да се ове речи односе на Никодимову улогу у обнови хиландарског католикона, мада су изразили и утисак да наведени додатак уз игумана Никодима има призивак фразе.⁶ Ја бих овим речима указао веће поверење, без обзира што је реч о прерађеном документу, јер је његова експозиција највероватније преузета из аутентичног

1 V. J. Djurić, *Les portraits de souverains dans le narthex de Chilandar. L'histoire et la signification*, Хиландарски зборник 7 (1989) 116–118.

2 М. Марковић – В. Т. Хостетер, *Прилоі хронологији грађење и осликавања хиландарској католикона*, Хиландарски зборник 10 (1998) 201–208, са целокупном литературом о натпису и о датовању зидног сликарства у цркви. О натпису вид. и студију Ђ. Трифуновића *Ктиторски натпис краља Милутина у саборној цркви манастира Хиландара. Естетичко размајрање*, објављено у његовој књизи *Са светогорских извора*, Београд 2004, 123–151.

3 М. Марковић – В. Т. Хостетер, *Прилоі хронологији*, 208–217.

4 *Истио*, 217. Прво предложено датовање

прихвата С. Марјановић-Душанић, *Хиландар као Нови Сион Немањиној оџачастива*, Међународни научни скуп Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Београд 2000, 22, нап. 21, а друго усвајају М. Чанак-Медић, *Сію іодина іроучавања архієкїуре манастира Хиландара. Сіање іроученості и іокренуїа іїїања*, у истом зборнику, 450; иста, *Нека іїїања развоја хиландарској католикона*, Седма казивања о Светој Гори, Београд 2011, 158–160 и С. Ћурчић, *Незайажени доїриноси Хиландара развоју срїске средњовековне архієкїуре*, Четврта казивања о Светој Гори, Београд 2005, 23.

5 Д. Живојиновић, *Инїєрїолисана хрисуваља краља Милуїина за Карејску келију Светої Саве Јерусалимскої*, Стари српски архив 5 (2006) 20.

Милутиновог акта,⁷ из разлога што се таква или слична белешка не налази уз друге хиландарске игумане у Милутиновим повељама. Никодим се очигледно издвојио неким већим старањем око манастира, што је краља и навело да то помене. Уопште није искључено да је тај труд заиста био везан за подизање новог католикона чији је ктитор био краљ Милутин и да речи из повеље не представљају опште место. Наиме, у несумњиво веродостојној санкцији исте повеље⁸ и за светог Саву је речено да се трудио о том светом месту (*ниже с(е) троуди ѡ с(в)етѣмъ мѣстѣ томъ*),⁹ то јест о Карејској келији, коју је он – што се добро зна – стварно и подигао.

Сасвим нам је прихватљиво образложење да између изградње и живописања хиландарске саборне цркве (1321) није могло да прође много времена, што би био случај кад би она била подигнута пре 1306. године.¹⁰ Мада су познати други такви примери, све су Милутинове задужбине, осим Светог Никите,¹¹ добијале фреске убрзо после подизања. У ретким случајевима већег застоја између изградње и осликавања неке цркве увек треба тражити посебне разлоге, и они се углавном могу наћи, што са Хиландаром није случај – ако се изузме време каталанских напада (1307–1309), никако се не може објаснити зашто би се на живописање цркве чекало још десет година. То што су тада у Србији били осликавани други Милутинови храмови (Богородица Љевишка, Старо Нагоричино, Краљева црква у Студеници и Бањска) не би могло бити оправдање, јер су фреске у Хиландару изводили други сликари.

Добро је што је у доказивање о каснијем подизању католикона укључена и тзв. Улијарска повеља краља Милутина, без обзира што је реч о фалсификату из XV века начињеног поводом спора између Хиландара и Пећке патријашије о неком селу пчелара.¹² Она је, како је већ доказано,¹³ састављена коришћењем Даниловог Зборника житија, неке повеље краља Милутина у којој се помињао архиепископ Никодим, и изгледа једне из времена деспота Стефана Лазаревића. У експозицији, преузетој из те несачуване Милутинове повеље, краљ прича како му је архиепископ Никодим са сабором поменуо, чак и наредио, да напише исправу *ѡ хиландарскомъ поновљени и ѡ жидѣкомъ пописани* и о улијарском селишту код Пећи; ово треће је несумњиво доцнији уметак и разлог фалсификата. Будући да помињање Хиландара и Жиче није од значаја за кривотворење документа, с правом му је указано поверење, утолико пре што је Жича стварно била осликана до 1316, а до тада је и хиландарска саборна црква могла бити обновљена, односно саграђена од темеља.¹⁴

Поверење у наведени исказ могао би се оснажити још неким разлозима.

6 М. Марковић – В. Т. Хостетер, *Прилоі хронолоіји*, 217.

7 Вид. М. Живојиновић, *Документи о аделфајтима за Карејску келију свейоі Саве*, ЗРВИ XXIV–XXV (1986) 385–395, посебно 387–389.

8 *Истѡ*, 394 и нап. 50.

9 Д. Живојиновић, *Инијерѡлисана хрисовуља краља Милутиина*, 22.

10 М. Марковић – В. Т. Хостетер, *Прилоі хронолоіји*, 205–207, 216.

11 О разлозима одлагања живописања ове цркве вид. М. Марковић, *Свейи Никитѡ код Скојѡа. Задужбина краља Милутиина*, Београд 2015, 207–217.

12 М. Марковић – В. Т. Хостетер, *Прилоі хронолоіји*, 215–216.

13 С. Ћирковић, *Биоѡрафија краља Милутиина у Улијарској ѡвељи*, Архиепископ Данило II и његово доба. Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти, Београд 1991, 53–67.

Сима Ђирковић је утврдио да је краљева титула у Улијарској повељи једнака с титулом у потпису на Светостефанској хрисовуљи, што значи да је била преузета из неке Милутинове повеље, као што је и састав сабора с именима епископа и игумана исти с оним у потврди бањске хрисовуље, а то значи да одговара времену почетка Никодимовог архијерејства.¹⁵ Нека таква Милутинова повеља с именом архиепископа и пописом црквеног сабора је највероватније постојала и чувала се у Хиландару где је и био начињен фалсификат о улијарима у првој половини XV века. То, наравно, није била Светостефанска хрисовуља што је мислио Радонић,¹⁶ него нека друга повеља краља Милутина издата Хиландару у исто или блиско време кад је потврђивана хрисовуља манастиру Бањској. Делови експозиције те повеље су стварно могли бити унети у доцнији фалсификат, јер не одударају од исправа раног XIV века. Краљ најпре каже како је, послушавши речи из Јеванђеља, разумео да нема ништа лепше од окупљања сабора и помагања и поштовања цркава; стога је дошао у велику и саборну цркву архиепископије у Пећи, поклонио се светим реликвијама у њој и примио благослов од архиепископа Никодима и црквеног сабора. Следи реченица која би могла бити аутентична: „И помену тада Краљевству ми најсветији господин мој и духовни отац архиепископ кир Никодим, штавише и са целим сабором“, али прекинута наставком како су га они тобоже замолили да исприча све о свом животу, како би се то сачувало од заборава. После уметања одломка из неке повеље из доба деспота Стефана Лазаревића, понавља се молба Никодима и сабора краљу да у свитак запише о помоћи коју су му пружали свети Симеон и Сава, „штавише и о хиландарској обнови и о жичком осликавању“, што је такође могло да стоји у тој несачуваној Милутиновој повељи.¹⁷

Начелна веродостојност садржине експозиције повеље не би требало да буде спорна: одлуке о издавању повеља биле су понекад доношене на саборима, и у њима су се наводиле околности, поводи и особе које су на то подстакле ауктора;¹⁸ краљ Милутин се заиста могао поклонити светим реликвијама у Пећи јер су се оне тамо налазиле по преношењу из запустеле Жиче;¹⁹ Жича је у време издавања повеље била тек осликана (до 1316), а хиландарска црква градитељски завршена.²⁰ Због очигледних скраћивања, измена и интерполација²¹ не можемо бити потпуно сигурни како је тачно гласила експозиција у тој Милутиновој повељи, али има довољно назнака да су неки њени делови поновљени у фалсификованој Улијарској повељи.

14 М. Марковић – В. Т. Хостетер, *Прилої хронолоїји*, 216.

15 С. Ђирковић, *Биографија краља Милутина у Улијарској повељи*, 55, 57.

16 Ј. Радонић, *Биографија и аутобиографија краља Милутина*, *Летопис Матице српске* 183 (1895) 97–98.

17 Експозицију смо препричали према последњем издању Улијарске повеље: *Зборник средњовековних ћириличких повеља и њихова Србије, Босне и Дубровника*, приредили В. Мошин, С. Ђирковић и Д. Синдик, редиговао Д. Синдик, Београд 2011, 533–534.

18 Вид. С. Станојевић, *Студије о српској дипломатији*, Глас СКА 90 (1920) 1–61; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 105, 234–235 и на више других места.

19 Д. Поповић, *Sacrae reliquiae Sivasove цркве у Жичи*, Манастир Жича – зборник радова, Краљево 2000, 17–31, посебно 25–26.

20 О датовању фресака у Жичи вид. Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 306, 309–310; М. Чанак-Медић – Д. Поповић – Д. Војводић, *Манастир Жича*, Београд 2014, 94, 387–388.

С друге стране, због уочених сличности Светостефанске хрисовуље са том несачуваном Милутиновом повељом, сигурно издатој Хиландару, допуштамо претпоставку да су оба документа била повезана са сабором у Пећи 1317. године: на њему је бањска повеља потврђена, а хиландарска издата или потврђена од стране архиепископа Никодима и црквеног сабора.

Узета заједно, ова три доказа наговештавају да је хиландарски католикон стварно био сазидан у време игумана Никодима (до 1316), чије заслуге хвали краљ Милутин, и да је после подизања католикона краљ издао повељу манастиру 1317, па би између његове изградње и живописања 1321. протекло уобичајено време од неколико година. Доказну вредност података, међутим, умањују чињенице што од двеју повеља једна представља интерполирани документ, а друга фалсификат; затим, што се за Никодима не каже да се трудио баш око изградње саборне цркве, а она се не наводи изричито ни у Улијарској повељи; најзад, између подизања и живописања католикона могло је да протекне и дуже времена из данас непознатих разлога.

Бавећи се задужбинама краља Милутина, пре три године сам на научном скупу посвећеном Краљевој цркви изнео разлоге зашто су ова студеничка црква, Бањска и хиландарски католикон могли бити саграђени једино после 1312. године.²² Краљева црква у Студеници и црква Светог Стефана у Бањској су поуздано подигнуте одмах после 1312, а у исто раздобље – дакле у време Никодимовог управљања манастиром – требало би ставити и темељну обнову хиландарске цркве, што је, видели смо, већ предложено као могуће време. За то би ипак требало пружити чвршће доказе и ми смо их у поменутом саопштењу навели, а сада је прилика да их образложимо потпуније.

Датовање хиландарског католикона треба најтешње повезати с изградњом Бањске, не само зато што је подизање обеју цркава произашло из истог идеолошког и градитељског програма њиховог ктитора, и не само зато што су Светостефанска и несачувана Милутинова повеља Хиландару биле потврђене (прва) и издате (друга) вероватно на истом сабору 1317, него – пре свега – зато што су исти мајстори радили на Милутиновој гробној цркви и у оној на Светој Гори. Одавно је, наиме, утврђено да три конзоле чистих романичких облика на западном порталу и још пет секундарно искоришћених у ексонартексу хиландарске цркве, представљају радове клесарске радионице из Бањске и да су дела истих уметника.²³ Док се католикон датовао у 1293. или 1303. годину сматрало се да су оне биле урађене негде у Србији па пренете у Хиландар или да су их извели мајстори који ће доста касније радити у Бањској, што је – и једно и друго – било тешко прихватљиво. Све постаје једноставније ако

21 С. Ћирковић, *Биографија краља Милутина у Улијарској повељи*, 55–56. Експозиција је неспорно била прерађивана али изгледа не баш онолико како Ћирковић мисли, бар кад је реч о „тогда суштем” архиепископу Никодиму. Израз не мора да означава велику временску удаљеност: исти архиепископ у потврди Светостефанске хрисовуље говори о краљу Милутину *е’ в(о)гомь тогда крали*, као и Драгутин у својој потврди: *тыгда кралемь и самодръжцемь*, *Зборник средњовековних ћири-*

личких повеља, 471, 474. О значењу прилога *тогда* вид. М. Живојиновић, *Документи о аделфатима за Карејску келију*, 387.

22 Б. Тодић, *Задужбине краља Милутина у делу архиепископа Данила Друјој*, Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве, Београд 2016, 147–152.

23 О њима је више пута писано: С. Радојчић, *Уметнички сјоменици манастира Хиландара*, ЗРВИ 3 (1955) 188; М. Шупут, *Пласична*

се узме да су их исклесали мајстори који су претходно радили у Бањској, где су створили таква или слична дела, а затим су стигли у Хиландар где су урадили ове конзоле с фигуралним представама. То истовремено значи да је хиландарски католикон подигнут кад и Бањска, односно сасвим мало после ње.²⁴

Због тога се најпре морамо осврнути на датовање бањске цркве Светог Стефана, чија се изградња обично ставља у раздобље између 1312. и 1316. године.²⁵ Зна се да је њеном подизању претходио Милутинов договор с мајком Јеленом, братом Драгутином и архиепископом Савом III, што се свакако десило после окончања сукоба међу браћом (1311/1312). Изградња цркве је вероватно започела 1312. године, а за организацију послова, избор мајстора и њену сличност са студеничком Богородичином црквом био је задужен бањски епископ Данило. Радови на цркви су привођени крају већ почетком 1314. године, јер Данило у Житију краља Милутина каже да је краљица Јелена умрла (8. фебруара 1314) у време „када се свршавао овај храм, но не до краја“.²⁶ Да је Бањска била завршена исте године потврђивао би и недавно пронађени фрагментовани натпис са 1313/1314. годином.²⁷ Лепа уклесана слова на њему се јасно читају: ·ετω·G·G̃·K̃B·Ĩ... и лако се разрешавају као „лето 6822“ (усправна црта у наставку би могла бити остатак од речи индикт). Натпис је уклесан на углачаној чеоној страни бледожућкастог камена; сачувани фрагмент (димензија 56×27×11 цм) вероватно је део греде с оштећеним ивицама и необрађеном задњом страном. Овакви натписи са годином су се обично налазили на надвратницима портала – поменимо примере из Мораче (1252), Богдашића (1269), Старог Нагоричина (1313), Муштуишта (1315) и Дечана (1335)²⁸ – због чега претпостављамо да се и сачувани одломак из Бањске налазио на једном од два портала цркве, да је припадао ктиторском натпису и да је био изведен при крају градитељских и каменорезачких радова у цркви пре 31. августа 1314. године.²⁹

декорација Бањске, ЗЛУ 6 (1970) 49–50; иста, *Архиепископски украс цркве краља Милутина*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 155; Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 75–76; С. Ненадовић, *Архиепископска Хиландара – цркве и њараклиси*, Хиландарски зборник 3 (1974) 107, 149–152, 144; В. Кораћ, *Археолошка ојажњања о пријраји кнеза Лазара у Хиландару*, Хиландарски зборник 4 (1978) 81–86; Н. Катанић, *Декоративна камена илацика Моравске школе*, Београд 1988, 200–201, 209; Ђ. Бошковић (у сарадњи са М. Ковачевићем), *Манастир Хиландар. Саборна црква. Архиепископска*, Београд 1992, 33–34, 49–50.

24 Нисам први који повезује изградњу бањске и хиландарске цркве – Бојан Миљковић (*Житија светио Саве као извори за историју средњовековне умениости*, Београд 2008, 91, нап. 247) већ је датовао хиландарски католикон на основу његове скулптуре у прву половину друге деценије XIV века.

25 С. Новаковић, *Бањска. Задужбина краља Милутина у српској историји*, Глас СКА 32 (1892) 5; М. Пурковић, *Прилози српској историји*, Гласник Скопског научног друштва XXI (1940) 164–165; В. Кораћ, *Градитељска школа Поморја*, Београд 1965, 102; М. Шупут, *Манастир Бањска*, Београд 1989, 5.

26 *Живојни крајева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило и други, на свијет издао Ђ. Даничић, Загреб 1866, 151.

27 Објавили су га С. Хацић, *Археолошка истраживања у јорји манастира Бањска 2003. године*, Археолошки преглед, н. с. 2–3 (2004–2005) сл. 2 и Д. Мадас, *Манастир Бањска. Гроб краљице Теодоре (гроб бр. 4)*, Саопштења XLV (2013) 59–60, сл. 7–8.

28 Г. Томовић, *Морфологија ћириличких написана на Балкану*, Београд 1974, 43 (бр. 20), 44 (бр. 21), 45–46 (бр. 23), 48 (бр. 25), 54–55 (бр. 33).

29 Трајање изградње Бањске три године (1312–1314) уобичајено је; вид. С. М. Нена-

То се слаже и са временом Даниловог напуштања Бањске, који се вратио у Хиландар највероватније почетком 1315. године, што је могло уследити једино после завршетка бањске цркве.³⁰ Тада је у манастиру био игуман Никодим и – што су нам горе коментарисани извори указивали – у току је била изградња новог католикона. Граде га мајстори из Цариграда или Солуна, по плану развијеног уписаног крста са бочним конхама, пространом припратом и тремом на западној страни, правилним слагањем камених блокова и редова опеке, уз умерену употребу сполија са предходног католикона.³¹ Враћајући се у Хиландар, Данило је вероватно са собом повео каменоресце из Бањске да на хиландарском католикону изведу неке скулпторске украсе. На првобитним местима се и данас налазе њихове три камене конзоле на надвратнику улазног портала које поуздано припадају првобитној архитектонској замисли јер су дубоко уграђене у зид, профилацијом одговарају осталом украсу и њима су прилагођене околне плоче с релефима и емаљном пастом.³² Осталих пет конзола с пуном фигуралном пластиком накнадно је уграђено у зидове ексонартекса. Војислав Кораћ је исправно претпоставио да су се налазиле на трему, једновремено саграђеним с католиконом, где су вероватно прихватале горњу конструкцију овог западног постројења.³³ Прихватљиве су нам и Кораћева идеална реконструкција трема и претпоставка да се радило о отвореној грађевини са сводовима што су се ослањали на стубове, који ће такође бити секундарно употребљени у каснијем ексонартексу.

довић, *Грађевинска техника у средњовековној Србији*, Београд 2003, 77–79; и Богородица Љевишка је подигнута приближно за исто време (1306/1307–1309), S. Ćurčić, „Renewed from the Very Foundations”: *The Question of the Genesis of the Bogorodica Ljeviška in Prizren*, *Archaeology in Architecture: Studies in Honor of Cecil L. Striker*, Mainz am Rhein 2005, 23–35; мање цркве, као на пример Давидовица (август 1281 – август 1282), могле су бити подигнуте у току једне грађевинске сезоне, С. М. Ненадовић, *истио*, 78; једино су велики Дечани грађени чак осам година, Б. Тодић – М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Београд 2005, 22–28. Хрисовуља Бањској је била издата између 1315. и 1316 (у њој је црква наведена као већ завршена: **ѡБРѢТОХЪ ХРАМЪ ... ПОРОУШЕЊЪ И РАЗОРЕНЪ. И СЕГО ИЗНОВА СЪЗДАХЪ**) кад ју је потврдио бивши краљ Драгутин, док је потврђивање од стране архиепископа било одложено вероватно због болести и смрти Саве III и скоро једногодишњег удовиштва Српске цркве, па је то учинио тек архиепископ Никодим одмах после избора у мају 1317. године, *Повеља краља Милутина манастиру Бањска – Светостефанска хрисовуља*, књ. прва. *Фототипија изворној рукопису*, приредио Ђ. Трифуновић, Бео-

град 2011, 19–197 (наведено место је на стр. 36–37).

30 М. Живојиновић, *Светиоторски дани Данила II*, Архиепископ Данило II и његово доба, 80; М. Јанковић, *Данило, бањски и хумски епископ*, у истом зборнику, 85.

31 О архитектури хиландарског католикона вид. G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919, 95–96; М. М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 106–109; С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара – цркве и њараклиси*, 87–152; исти, *Осам векова Хиландара. Грађење и грађевине*, Београд 1997, 59–67; Д. Богдановић – В. Ј. Ђурић – Д. Медаковић, *Хиландар*, 2. издање, Београд 1985, 70–76; Ђ. Бошковић, *Манастир Хиландар. Саборна црква*, 23–41; В. Кораћ, *Архитектура католикона манастира Хиландара: између Ајоса, Србије и Цариграда*, Осам векова Хиландара, 457–466; М. Чанак-Медић, *Нека ишћања развоја хиландарског католикона*, 157–164. О осталим радовима посвећеним католикону вид. М. Чанак-Медић, *Свој година проучавања архитектуре манастира Хиландара*, 447–455.

32 С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара – цркве и њараклиси*, 106, сл. 18, 128–131; В. Кораћ, *Археолошка ојажања*, 85.

33 В. Кораћ, *Археолошка ојажања*, 86–93.

Кад је реч о раду бањских мајстора у Хиландару 1315. године застајемо пред умесним запажањем Марице Шупут: „Немогуће је закључити да су ти мајстори били ангажовани да у Хиландару израде само конзоле, или су извели више украса него што га данас има“.³⁴ Будући да је искључена могућност доношења готових конзола у Хиландар и њиховог уграђивања у западни портал, треба се запитати да ли оне представљају просте уметке у конструкцију портала. Свакако не, јер су конзоле и портали не само плод исте замисли него и дела истих мајстора. Хиландарски портали су досад скоро без изузетка разматрани као дела византијских уметника, што би оштро одударало од романичких конзола на њима.³⁵ Ако је концепција портала са богатом профилацијом доиста византијска, и ако су њихови плитки рељефи испуњени пастом несумњиво рад грчких уметника, то не значи да су и портали у целини њихово дело. На опрезније закључивање нас наводе портали у Даниловој припрати у Пећи, чија је сличност са хиландарским улазима одавно примећена, а они нису никако рад византијских него приморских клесара, који су извели и остали камени украс на Даниловим задужбинама у Пећи.³⁶ Добрим и искусним каменоресцима из Бањске, као и онима у Пећи, није било тешко да се прилагоде одређеним захтевима наручилаца, посебно ако нису морали да клешу рељефе или лукове који би одали њихово западно порекло, што се и десило на конзолама с фигуралним представама у Хиландару или на прозорима Богородичине цркве у Пећи. Не треба да збуњује ни појава чисте византијске преплетне орнаментике испуњене бојеном пастом на хиландарским порталима, која несумњиво представља рад грчких уметника,³⁷ јер се она у врло сличном виду појављује и у Бањској и у Краљевој цркви у Студеници,³⁸ споменицима који настају практично у исто време, за истог ктитора и уз учешће неких од истих мајстора. Заједнички рад романичких и византијских уметника у Бањској – понекад и на истом делу, као што је Богородица с Христом – поновио се у Хиландару, а све би то указивало да је и једне и друге мајсторе довео на Свету Гору тада већ бивши бањски епископ Данило.

Мајстори доведени из Бањске урадили су сем западног и унутрашњег портала и остале камене улазе на католикону – на бочним конхама, око западног портала наоса и на бочним странама припрате. Сви су са богато рашчлањеном профилацијом и без декоративних украса и сви су саграђени

34 М. Шупут, *Пластична декорација Бањске*, 50.

35 С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара – цркве и њараклиси*, 107, 112, 143–144; исти, *Осам векова Хиландара*, 65; Ђ. Бошковић, *Манастир Хиландар. Саборна црква*, 33–35; М. Шупут, *Архитектонски украс*, 153. Милка Чанак-Медић (*Гойика у српској црквеној архитектури у раздобљу од Жиче до Ресаве*, Манастир Ресаве – историја и уметност, Деспотовац 1995, 123) била је једина, колико нам је познато, која је без ограда тврдила да су мајстори хиландарских портала били из западних крајева, а не из Византије.

36 Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, 108; М. Чанак-Медић, *Архитек-*

ској Данило II и архитектура Пећке њатријархије, 308; иста, *Архитектура њрве њоловине XIII века*, књ. II. *Цркве у Рашкој*, Београд 1995, 61, 63–67, 80; В. Ј. Ђурић – С. Ђирковић – В. Кораћ, *Пећка њатријархија*, Београд 1990, 87–90.

37 С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара – цркве и њараклиси*, 107–112, 143, сл. 20–21, 30, 34–35, 107, 128; М. Шупут, *Византијски рељефи са њастом из XIII и XIV века*, Зограф 7 (1977) 36–43, посебно 39, сл. 4, цртеж 6–7.

38 М. Шупут, *Византијски њластични украс у њрадињелским делима краља Милуњина*, ЗЛУ 12 (1976) 43–54. Вид. и радове овог аутора наведене у нап. 23 и 37.

и исклесани на врло сличан начин. Вероватно су њихови и правоугаони прозори у двојним отворима на западном зиду припрате,³⁹ као и прозорски оквири на певничким трифорама. Учешће каменорезаца и скулптора из Бањске је вероватно било велико и у обликовању отвореног трема на западној страни цркве, замишљеног још приликом пројектовања католикона и који је вероватно био грађен у време док су ови мајстори изводили клесарске радове на цркви. Осим конзола с извајаним главама животиња и људи, они су урадили и стубове трема, који ће као и конзоле после демонтажа трема наћи нову примену у мало доцније саграђеном ексонартексу.

Каменорезачки послови у Хиландару који су обухватили израду портала, прозора и вероватно трема, представљали су завршне радове на подизању католикона који су по правилу обављани на крају, после окончања зидарских послова. Треба претпоставити да су били завршени у току 1315, а најкасније до средине следеће године, кад је Никодим напустио игумански положај у манастиру и повукао се у Карејску келију.⁴⁰ Ту га је годину дана касније затекао позив краља Милутина и Никодим је у мају 1317, на Спасовдан, био у Пећи посвећен за српског архиепископа.

ЕКСОНАРТЕКС – ПРВА ФАЗА

Утврђивање времена изградње спољне припрате испред хиландарског католикона кудикамо је сложеније. Једино је извесно да је она млађа од цркве краља Милутина. Саграђена је на месту трема те цркве, чији некадашњи обим вероватно представљају источни травеји ексонартекса. Она у највећој мери понавља архитектонску концепцију нартекса Милутинове цркве: исте је ширине као унутрашња припрага и има два стуба на које се ослањају полуобличасти лукови што деле њен простор на шест травеја. Сводови над источним делом једнаки су онима у унутрашњем нартексу – слепа калота је над средњим, а крстасти сводови изнад западних травеја, док је западни део решен инверзно у односу на старији нартекс: на местима две куполе у угловима овде се налазе крстасти сводови, док је над средњим травејем уместо свода саграђена купола. Вероватно су естетски и симболични разлози условили такво решење, јер је у петој фасади наглашена крстоликост распореда купола над старијом црквом и млађим ексонартексом. Архитектонска замисао, начин зидања и ритам отвора дају целини католикона слична стилска обележја и јединство изгледа. Разлике, наравно, постоје и оне се огледају малтене у свему: од троструког кровног венца, преко умножених редова опека, до скулпторалног украса. Највећа је разлика у отворима, јер је ексонартекс

39 С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара – цркве и параклиси*, 122, 126, сл. 37. Аутор помишља да су ови отвори начињени после дозидивања спољњег нартекса, што се не може прихватити, јер су њима прилагођене фреске на унутрашњој страни, а међу којима има и делова првобитних зидних слика из 1321. године, вид. Б. Тодић, *Српско зидно сликарство у доба краља Милутина*, 354–355.

40 Никодимово повлачење у Карејску келију се оправдано ставља после маја 1316. године: М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, Београд 1998, 132; В. А. Мошин – М. А. Пурковић, *Хиландарски игумани средњега века*, приредила и допунила М. Живојиновић, Београд 1999, 36–37, 44; Д. М. Живојиновић, *Архиепископ Никодим I*, Историјски часопис LX (2011) 105.

био замишљен и изведен скоро без зидова, једино са ступцима, бифорама и луковима који премошћавају велике отворе. Они су накнадно, у другој фази изградње, затворени порталима и парапетним плочама. Првобитни изглед ексонартекса треба замислити без тих каснијих додатака, што може олакшати и утврђивање његове хронологије.

Откад је саборна хиландарска црква постала предмет научне пажње, а то значи дуже од једног столећа, њен се ексонартекс разматра као грађевина кнеза Лазара подигнута у осмој или деветој деценији XIV века.⁴¹ Осим предања и Лазаревог портрета из 1803. године, на којем је кнез означен као „критор ове друге припрате“, хиландарски ексонартекс са Лазаревим задужбинама у Крушевцу и Раваници спајају многе појединости: правилно смењивање камена и опеке у три или више редова, употреба вертикалних спојница од опека, кордонски венац особеног профила, архиволте зидане радијално постављеним опекама са широким малтерним спојницама, шаховска поља насликана или изведена у материјалу. Ексонартекс повезују са уметношћу касног XIV века у Србији и розете у свим лунетама изнад отвора и рељефна архиволта на северној страни хиландарске грађевине, које су до те мере сличне каменим украсима моравских цркава, посебно Лазарице, да се понегде и дословно понављају.⁴²

Досадашња истраживања су, дакле, потврдила две непобитне чињенице: прво, ексонартекс се својом архитектонском концепцијом, основом, елевацијом и елементима конструкције непосредно ослања на старији део католикона, што указује да није настао много после њега, и друго, он је појединостима зидања и каменим украсом веома сличан раним моравским споменицима, а то би говорило о његовом знатно каснијем постанку. Та двојност садржана у структури и изгледу ексонартекса битно је утицала и на решавање његове хронологије са претежним – да не кажемо и апсолутним – датовањем у време кнеза Лазара; томе су не мало допринели Лазарев грб исклесан на јужној фасади (из друге фазе радова на спољној припрати) и кнежев много каснији криторски портрет.

Ако су се понекад и јављале сумње у усвојено датовање, оне нису у суштини негирале припадност ексонартекса моравској архитектури – он је једино био разматран као најстарији, посебно значајан споменик за развитак те

41 Од значајнијих истраживања ексонартекса треба поменути: М. М. Васић, *Жича и Лазарица*, 107–108, 114–116; Ђ. Бошковић, *Светиоџорски њабирци*, *Старинар XIV (1939)* 71–97; исти, *Манастир Хиландар. Саборна црква*, 43–56; исти, *О неким проблемима везаним за истраживања Хиландара, са посебним освртом на одлике између ексонартекса Хиландарске цркве и споменика Моравске школе*, *Старинар XXVIII–XXIX (1977–1978)* 69–77; Б. Вуловић, *Раваница*, *Саопштења VII (1966)* 84–89; Д. Богдановић – В. Ј. Ђурић – Д. Медаковић, *Хиландар*, 70–76; С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара – цркве и њараклиси*, 146–152 и на више других места; исти, *Осам векова Хиландара*, 101–124; В.

Кораћ, *Археолошка ојажњања*, 75–95; исти, *Спољна припраћа*, *Манастир Хиландар, Београд 1998*, 159–160; исти, *Архитектура католикона манастира Хиландара*, 465–466; В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996, s. v. Хиландар, Лазарева (спољашња) припраћа. Вид. и нап. 44.

42 О рељефној пластици ексонартекса писали су, краће или опширније, сви аутори наведени у претходној напомени; вид. такође Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, 133–135; Н. Катанић, *Декоративна камена њласица*, 197–209; М. Шупут, *Архитектонски украс спољне припраће*, *Манастир Хиландар, Београд 1988*, 16–64.

архитектуре.⁴³ Пресудан корак ка другачијем датовању хиландарске спољне припрате учинио је Слободан Ђурчић 1998. године.⁴⁴ Он је, најпре, као сасвим непоуздан доказ одбацио предање о ктиторству кнеза Лазара; истакао је, затим, да доказну вредност немају ни кнежев портрет с почетка XIX века ни парапетна плоча с украсом у виду челенке с воловским роговима, који уопште не мора да има хералдичко значење и који је у бифору на јужној страни убачен у неко позније време; најзад, у повељама кнеза Лазара сачуваним у хиландарском архиву нема ни помена о подизању ексонартекса. Стога се Ђурчић у тражењу времена изградње ексонартекса и његовог ктитора окренуо самом споменику. Указујући на чињеницу да се такве отворене спољне припрате подижу у српској архитектури између 1325. и 1360. године, он је преиспитао моравске одлике ексонартекса. Показао је да су начин његовог зидања и ређање опека у виду шах-поља познати српској и византијској архитектури и пре Раванице; затим, да на ексонартексу постоје троструки кровни венци с полукружним опекама у средини каквих нема у моравској архитектури; да се на равним фасадним пиластрима не појављују нише, прислоњене колонете нити остали тродимензионални профили коришћени на моравским црквама, као што на њима нема ни особених керамопластичних украса. Једино би шест розета на ексонартексу ишло у прилог његове стилске блискости са споменицима кнеза Лазара у Србији.

На ове розете ћемо се вратити у даљем тексту, а овде само истичемо да су оне и остали украси из прве фазе изградње ексонартекса изведени у мермеру, материјалу који није био коришћен у декоративној пластици на моравским споменицима. Додајемо и да су розете, препознатљив украс Лазаревих задужбина, биле веома честе у старијој европској, романичкој и готичкој архитектури, па су се оне у српској уметности, увек отвореној према утицајима са Запада, теоријски могле појавити и пре краја XIV века. Иначе, скоро све разлике између хиландарског ексонартекса и моравских цркава на које је указао Ђурчић већ су биле запажене и појединачно коментарисане,⁴⁵

43 Ђ. Бошковић, *Светиоторски њабирци*, 294 и нап. 81; исти, *О неким њроблемима*, 73 и даље; Љ. Кагаман, *Nekoliko zapažanja o srpskoj arhitekturi*, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku IV–V* (1956) 66; А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, 3. издање, Београд 1985, 196.

44 S. Ćurčić, *The Exonarthex of Hilandar*, Осам векова Хиландара, 477–486. Аутор је своје закључке поновио још у два маха: С. Ђурчић, *Незапажени доприноси Хиландара*, 30–31; исти, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, Yale University Press – New Haven and London 2010, 655, 669. Његове ставове је опширније коментарисала Милка Чанак-Медић (*Нека њињања развоја хиландарској католитона*, 165–167, 169–170), указала је на њихову важност, али их није прихватила, за разлику од Јелене Тркуље (*The Rose Window: A Feature of Byzantine Architecture?*, *Approaches to Byzantine Architecture and Its Decoration*.

Studies in Honor of Slobodan Ćurčić, Ashgate 2012, 156) која је у целини усвојила Ђурчићева доказивања.

45 Вид. Б. Вуловић, *Раваница*, 84–89; Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, 133–134; Ђ. Бошковић, *О неким њроблемима*, 74; С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара – цркве и њараклиси*, 152; В. Ристић, *Моравска архитектура*, 34, 98–102, 232–233; М. Чанак-Медић, *Нека њињања развоја хиландарској католитона*, 166; И. Стевовић, *Каленић. Бојородичина црква у архитектури њозновизантијској свеѡа*, Београд 2006, 161, 169–174. Ни кордонски венац, о којем се мисли да је моравског типа, није поуздана стилска одредница, јер се у сличном виду појављује много пре краја XIV века, S. Ćurčić, *Articulation of Church Façades During the First Half of the Fourteenth Century. A Study in the Relationship of Byzantine and Serbian Architecture*, Византијска уметност почетком XIV века. Научни скуп у Грачаници, Београд 1978, 26–27.

али оне, овде сабране, озбиљно удаљавају ексонартекс од архитектуре кнеза Лазара у Србији. Ђурчић је његов настанак повезао са царем Душаном и његовим боравком на Светој Гори, па га је хронолошки одредио у време око 1350. године.⁴⁶

Потпору таквом датовању је нашао у сличним отвореним припратама подизаним у Душаново време око средине XIV века: у Пећи (после 1330), Грачаници (око 1330–1340), Сопоћанима (1344–1345) и Леснову (пре 1349).⁴⁷ Ако исправимо хронологију пећке припрате (1324–1330), прецизирамо време подизања ексонартекса у Грачаници (око 1330) и из поменуте скупине споменика искључимо спољне припрате у Сопоћанима и Леснову које не представљају праве паралеле хиландарском ексонартексу,⁴⁸ добијамо нешто раније време подизања сличних грађевина у Србији – не доба Стефана Душана, него његовог оца Стефана Уроша III Дечанског (1322–1331). То нас пак доводи до саопштења Ђорђа Стричевића о хиландарском католикону на Шеснаестом византолошком конгресу у Бечу 1981. године, до саопштења које није привукло нарочиту пажњу стога што је објављено у врло кратком сажетку и што је у њему аутор изложио неприхватљиве тезе да католикон потиче из XII века, којем би краљ Милутин једино додао ексонартекс између 1317. и 1321. године. Стричевић је зато тврдио да тај ексонартекс претходи припрати коју је саградио архиепископ Данило у Пећи и да је на осликаним фасадама пећких грађевина био опонашан украс с хиландарског католикона.⁴⁹

Важност другог дела Стричевићевог саопштења запазила је Милка Чанак-Медић и даље развила његову мисао: „Довођење у везу хиландарског и пећког предворја има смисла, јер она имају многа заједничка обележја. На оба места отворени трем чини низ крстообразних стубаца, истих мера и распоређених на истом размаку на оба места и између њих нека поља издељена стубовима на два дела. Ступцима на фасадама одговарају на оба места стубови у средишту којима је простор издељен на два попречна брода, засведена крстастим сводовима у крајњим компартиментима. Иако отворене по целом ободу, обе припрате имају пролазе само у средини западне стране и по један на свакој бочној фасади. У осталим пољима интерколумније су биле затворене ниским каменим клупама, како у Хиландару тако

46 S. Ćurčić, *The Exonarthex of Hilandar*, 483, 485.

47 *Истѳо*, 481–482, 485.

48 Спољна припрата у Сопоћанима није сачувана у мери да би се јасно сагледао њен првобитни облик. Била је изгледа тробродна грађевина са кугластим сводовима изнад травеја бочних бродова и са полуобличастим сводом изнад централног брода постављеним у правцу север-југ. Није имала куполу већ само високи звоник на западној страни. Ширином и обликом она је прилагођена старијој грађевини, а аркаде изнад отвора на бочним странама биле су постављене на истој висини, О. Марковић [Кандић], *Прилоѳ ироучавању архитѳектѳуре манастѳира Сѳоћана*, Саопштења VIII (1969) 93–95; иста, *Првобитни облик*

сѳољне ирипратѳе са звоником у Сѳоћанима

ма, Саопштења XX–XXI (1988–1989) 43–64; иста, *Сѳоћани. Истѳорија и архитѳектѳура манастѳира*, Београд 2016, 90–107. Припрата у Леснову само донекле подсећа на хиландарску; отворена је, међутим, једино са јужне и западне стране и на њима се налази по један велики двојни отвор; њена унутрашњост је подељена на три травеја, изнад средњег се налази купола, а бочни су покривени полуобличастим сводовима, В. Кораћ, *Сѳоменици монументалне срѳске архитѳектѳуре XIV века у Повардарју*, Београд 2003, 153–177.

49 G. Stričević, *Chilandari Katholikon*, XVI Internationaler Byzantinistenkongress. Resumes des Kurzbeiträge, Wien 1981, 9. 2, s. p.

и у Патријаршији. Толика подударност између те две грађевине могла се постићи само непосредним преузимањем решења и мера са једне од тих грађевина на другу⁵⁰.

Уоченим сличностима између два нартекса могу се додати још неке: и један и други су имали крстасте сводове и лукове који су почињали на истој висини, и један и други су на северној и јужној страни имали по један велики двојни отвор чији су се лукови ослањали на стубове исте висине као што су стубови у унутрашњости, портали у пећкој припрати су веома слични порталима на Милутиновом католикону у Хиландару.⁵¹ Војислав Кораћ, који је пажљиво проучио пећку припрату и упоредио је с двојним западним постројењима у светогорској архитектури, духовито је приметио да она представља два спојена трема – источни и западни брод – у једну целину.⁵² Ако њену основу, међутим, посматрамо по дужини, од југа ка северу, запазићемо да она приказује удвостручени хиландарски ексонартекс од по шест травеја постављених један до другог. Њихова суперпозиција је, наравно, другачија – пећки ексонартекс је имао спрат с катихуменијом и покривен је двосливним кровом, док хиландарски има две куполе, једну слепу и другу изведену изнад крова.

Окренимо се сада другом поменутом и другачије датованом ексонартексу, оном у Грачаници. Премда је много измењен у два преградњама за време митрополита Никанора (1528–1551) и патријарха Макарија (1570) и недовољно проучен,⁵³ његов првобитни изглед се на основу сачуваних делова и археолошких података може прилично поуздано утврдити. Грађевина је била у облику правоугаоника, приљубљена уз западну фасаду цркве краља Милутина и прилагођена њеној ширини. Зидана је редовима камена и опеке без нарочите правилности и имала је изглед отвореног трема са споља и изнутра равним ступцима, између којих су се на бочним странама налазили двојни отвори са сопственим луковима ослоњеним на стубове, док је западна фасада – не знамо да ли и првобитно – имала тривелион у средини и по један бифорални отвор с обе стране. Техника зидања и обрада бифора с октогоналним стубовима и карактеристичним капителима на бочним странама веома су слични Даниловој припрати у Пећи и изгледа да су обе извели исти мајстори.⁵⁴

При утврђивању првобитне основе спољне припрате у Грачаници треба узети у обзир да су приликом археолошких ископавања у њеној средини нађени постаменти два стуба који су простор припрате делили на шест једнаких поља покривених сводовима. У томе је већ препознато решење хиландарских нартекса, пре свега – због бифоралних отвора на бочним

50 М. Чанак-Медић, *Свој година проучавања архитектуру манастира Хиландара*, 452.

51 Вид. С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара – цркве и њараклиси*, 92–93, 107–118, сл. 5–6, 18–19, 22–26, 104, 108, 117; М. Чанак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века*, 40, 49, 80, сл. 18, 20, 41, 55, 61, 64. Вид. и напомене 35–36.

52 В. Ј. Ђурић – С. Ђирковић – В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, 97.

53 Б. Вуловић, *Манастир Грачаница (преложи за историју, архитектуру и сликарство)*,

Старине Косова и Метохије IV–V (1968–1971) 165–170; исти, *Нова истраживања архитектуру Грачанице*, Византијска уметност почетком XIV века, 168–170; П. Мијовић, *О џенези Грачанице*, у истом зборнику, 154–159; С. Ђурчић, *Грачаница. Историја и архитектура*, Београд 1988, 22–24, 27–28.

54 Б. Вуловић, *Раваница*, 73 и нап. 392; исти, *Манастир Грачаница*, 169; исти, *Нова истраживања*, 169.

55 П. Мијовић, *О џенези Грачанице*, 156–157; С. Ђурчић, *Грачаница*, 22.

странама – оног млађег, тзв. Лазаревог нартекса,⁵⁵ а следствено и пећког ексонартекса.⁵⁶ Не знамо у појединостима како је изгледао горњи део грачаничке спољне припрате, јер је радикално измењен у Никаноровој обнови.⁵⁷ У средњем западном травеју са снажном супструкцијом темеља могла се – према мишљењу Бранислава Вуловића – налазити кула звоник;⁵⁸ ако је, међутим, то ојачање изведено због куполе, имали бисмо решење веома слично хиландарском ексонартексу.

И без ове нужно слободне хипотезе постоји довољно разлога да се спољне припрате у Хиландару, Пећи и Грачаници сврстају у градитељске целине сличних замисли и облика. Логично је претпоставити да су све три и настале у приближно исто време. Сигурно се датује једино пећка припрата и она може бити ослонац датовању хиландарске и грачаничке спољне припрате. Осим што се зна да ју је подигао архиепископ Данило II (1324–1337), њена се изградња на основу фресака може без ризика сместити између 1325. и 1330. године.⁵⁹ Време подизања спољних нартекса у Грачаници и Хиландару – које нас овде првенствено занима – није тако јасно. Грачанички ексонартекс се датује различито: у време изградње цркве,⁶⁰ одмах после њеног осликавања (1321),⁶¹ између 1320. и 1331. године,⁶² око средине XIV века,⁶³ 1383. године⁶⁴ или чак много касније. Његова сличност с пећком припратом указује на то да је подигнут приближно у исто време кад и она, око 1330. године. То би потврђивала и два накнадно насликана владарска портрета у унутрашњој припрати Грачанице, између монашких ликова краља Уроша I и његове жене Јелене, у којима је Драган Војводић препознао краља Стефана Дечанског и младог краља Душана.⁶⁵ Будући да су њихове фигуре скоро избрисане и остале без пратећих натписа, објашњене су жељом краља Стефана и његовог сина да истакну своје светородно порекло и легитимитет своје власти, посебно зато што су били изостављени са слике лозе Немањића насликаној 1321. у овом простору цркве. Међутим, због околности да је ексонартекс саграђен у њихово време, није искључена могућност да су они били његови наручиоци и нови ктитори Грачанице, што им је и дало право да буду насликани у цркви одмах по подизању спољне припрате.

56 Вид. нап. 54.

57 Тада су уклоњени стубови који су носили сводове (они су изгледа пребачени око улаза у Милутинову цркву где су понели новосаграђени прислоњени лук, П. Мијовић, *О ђенези Грачанице*, 157, сл. 14), на западној и источној страни су подигнути јаки пилони на које су се ослањали тада саграђени полуобличасти сводови и слепа купола, а у западном делу је био изведен дрвени звоник. На којој је висини почињала Никанорова обнова показује снимак начињен после скидања малтера уочи почетка конзерваторских радова, Б. Вуловић, *Нова истраживања*, сл. 2. Прилично верну слику изгледа ексонартекса после те обнове пружа графика у Грачаничком октоиху из 1539. године, С. Ђурчић, *Грачаница*, 27–28, сл. 27.

58 Б. Вуловић, *Нова истраживања*, 168 и цр-

теж на стр. 169.

59 О датовању фресака у припрати око 1332. вид. Д. Војводић, *Укришћена дијадима и „ѿоракион“*. *Две древне и неуобичајене инсијније српских владара у XIV и XV веку*, Трећа југословенска конференција византолога, Београд–Крушевац 2002, 263 и нап. 71.

60 Б. Вуловић, *Нова истраживања*, 168.

61 П. Мијовић, *О ђенези Грачанице*, 155.

62 Б. Вуловић, *Раваница*, 73 и нап. 196.

63 С. Ђурчић, *Грачаница*, 23.

64 Ђ. Бошковић, *Архитектура средњеј века*, Београд 1967, 297.

65 Д. Војводић, *Досликани владарски ѿорј-реѿи у Грачаници*, Ниш и Византија, зборник радова, књ. VII, Ниш 2009, 251–265.

На исти начин, али са више сигурности, могао би се одредити и ктитор ексонартекса у Хиландару. Сличност хиландарске и приправе у Пећи говори о њиховој градитељској и временској блискости, при чему је тешко замислив утицај пећке на хиландарску припрату,⁶⁶ будући да су утицаји са Свете Горе скоро увек ишли према Србији, а не обрнуто.⁶⁷ Произлази да је ексонартекс у Хиландару могао бити саграђен једино после живописања католикона (1321) а пре подизања приправе у Пећи (1325–1330). А пошто је то време краља Стефана Дечанског, требало би обратити пажњу на портрет овог краља у унутрашњем нартексу хиландарске цркве. Већ је утврђено да је ту Стефан Дечански са сином Душаном насликан накнадно, на новом слоју малтера, и придружен постојећим портретима краља Милутина, цара Андроника II и његовог савладара Андроника III, окупљених око Богородице с Христом и оснивача манастира светог Симеона и Саве.⁶⁸ Приказивање Стефана Дечанског у хиландарској унутрашњој припрати је најпре довођено у везу с претпостављеном преградњом овог дела цркве у његово време,⁶⁹ што је с правом одбачено. Краљ Стефан Дечански је, према мишљењу Војислава Ђурића, овде насликан као нови ктитор Хиландара који је многобројним повељама увећао манастирске поседе и можда саградио цркву Светог Василија на мору.⁷⁰ Драган Војводић, међутим, сматра да се досликавање ликова Стефана Дечанског и Душана уз претходно насликане владаре само донекле може објаснити њиховим ктиторским заслугама, али се слике Дечанског и његовог сина „сасвим сигурно нису односиле на католикон у којем су портрети насликани”, па би се пре могле протумачити идеолошким разлозима, као потврда легитимности њихове власти над српском земљом и ктиторског права над Хиландаром.⁷¹

Да бисмо проверили такво тумачење портрета Стефана Дечанског, обратићемо пажњу на натпис који га прати, чија су нека слова избрисана али му је садржина у целини јасна. Ђурић га је читао овако: *стефан хъв зъбл. н..(?) крал(ь) и сам(о)-држ(ь)ц(ь) въ свон с(ръ)пскон зем(ли) и поморю ктитор стаго мѣста сего зрощь трети (Стефан у Христу ... краљ и самодржац све српске земље и Поморја, ктитор светог места овог, Урош Трећи).*⁷² Нама се једино чини да после Стефановог имена

66 М. Чанак-Медић, *Сво година проучавања архиепископуре манастира Хиландара*, 452.

67 Вид. С. Ђурчић, *Незайажени дојриноси Хиландара*, 17–37, са старијом литературом.

68 V. J. Djurić, *Les portraits de souverains*, 119–121, fig. 8–9, 13; Д. Војводић, *Ктиторски портрети и представе*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 257, сл. на стр. 252 и 256. Бојени слој из 1804. године уклоњен је једино са леве половине фигуре Стефана Дечанског, док је на Душановом портрету (који је приликом пресликавања означен као цар Јован VI Кантакузин) остало мало непреликаних делова.

69 P. M. Mylonas, *Remarques architecturales sur le cathicon de Chilandar*, Хиландарски зборник 6 (1986) 33–35.

70 V. J. Djurić, *Les portraits de souverains*,

120. Дечански је вероватно издао више повеља Хиландару, али су до данас сачуване само три, све из 1327. године, о којима је последњи писао Ђ. Ђекић, *Хиландарске повеље Стефана Дечанског*, Теме XXX-2 (Ниш 2006) 243–247. Овом краљу се приписује и ктиторство фресака у хиландарској трпезарији, цркви Благовештења на манастирском гробљу и у поменутој цркви Светог Василија, И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство 1322–1430/1*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 243–246.

71 Д. Војводић, *Ктиторски портрети и представе*, 257.

72 V. J. Djurić, *Les portraits de souverains*, 120 (због штампарских грешака у тексту боље је користити калк натписа објављен у цртежу на fig. 9).

треба читати “у Христу Богу благоверни”, док за реч “самодржац” нисмо сигурни да је добро прочитана. Натпис је, без истицања сродства с царем Андроником, сличан натпису поред краља Милутина: ΣΤΕΦΑΝ ΕΝ ΧΩ ΤΟ ΘΩ ΠΙΣΤΟ(Σ) ΟΥΡΕΣΙΣ ΚΡΑΛΗΣ. Κ(ΑΙ) ΠΕΡΙΠΟΘΗΤΟΣ ΓΑΜΒΡΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΕΟΥ Κ(ΑΙ) ΑΓΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓ(ΟΥ) Κ(ΑΙ) ΚΤΗΤΩΡ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΜΟΝΗΣ ΤΑΥΤΗΣ (Стефан у Христу Богу верни Урош краљ, вазљубљени зет моћног и светог цара Андроника Палеолога и ктитор овог светог манастира).⁷³ Упадљива је разлика на крају два натписа: Милутин је ктитор овог светог манастира (κτῆτωρ τῆς ἁγίας μονῆς ταύτης), а Дечански ктитор овог светог места (κτιτωρ ѓтго мѣста сего). Не верујемо да је Дечански овде приказан као наследник ктиторског права над манастиром, јер нам није познат ниједан пример потврђивања таквог права сликом;⁷⁴ напротив, владари су добијали ктиторске слике у црквама једино ако би и сами нешто у њима подигли. Зато и мислимо да натписи о којима је реч одражавају стварно стање: Милутин је у Хиландару подигао не само цркву, него – како сведочи архиепископ Данило – и палате, келије, град околу и пиргове,⁷⁵ тако да је стварно постао ктитор читавог манастира. С друге стране, краљ Стефан Дечански је био ктитор једино „овог светог места“, тј. католикона у коме је насликан, наравно не целог него само једног његовог дела, и то спољњег нартекса, јер је једино он био доцније дозидан уз католикон. Ако је нешто друго подизао у манастиру – Светог Василија на мору, гробљанску цркву или трпезарију – тамо би се налазио његов портрет, а не у католикону. Слажемо се с Војводићем само да је Дечански вероватно из других, њему важних разлога, поставио свој портрет уз ликове прародитеља, родитеља и византијских царева у унутрашњем а не у спољњем нартексу, што је било сасвим прихватљиво будући да је реч о истом храму.

У доказивању да је ексонартекс саграђен заслугом краља Стефана Уроша III у првим годинама његове владавине, као и утицаја хиландарске на пећку припрату, никако не смемо заобићи чињеницу да је баш тада, од средине 1322. до јесени 1324. године, у Хиландару боравио будући архиепископ Данило. Треба обратити пажњу и на једно место у Житију краља Уроша III из пера Даниловог ученика. Данило, тада хумски епископ, жели да оде на Свету Гору и обраћа се краљу овим речима: хоштоу оубо сѣтворити отъшьствине въ светоују гороу, некли и тобою нѣкотороѣ попечѣниѣ сѣтвориу, неже бы на пользоу доуши твоѣи;⁷⁶ краљ га затим моли да претходно за њега обави неке осетљиве мисије код бугарског цара и у Цариграду, а да потом иде куд је наумио; завршивши успешно поверене му послове, Данило право из Цариграда одлази у Хиландар на Светој Гори. Какво је то краљево попечѣниѣ (бригу, залагање, старање) требало остварити у Хиландару, а што би било на корист души краљевој, није тешко претпоставити ако знамо да је баш тих година био дограђен ексонартекс уз хиландарски католикон.

Данило је уз све друге врлине био и неуморни градитељ – где год се нешто значајно стварало и зидало, ту је и он био: између 1312. и 1314. подиже Бањску, оданде 1315. доводи мајсторе за завршне радове у Хиландару, чим је постао

73 *Истѣо*, 107.

74 Кад би тако било, имали бисмо у Хиландару или у Студеници, на пример, насликане све владаре Немањиће, јер су сви били на-

следници ктиторског права у овим манастирима, а њихових ликова тамо нема.

75 *Живоити краљева и архиепископа српских*, 132.

архиепископ започиње велике градитељске послове у Пећи, препокрива Спасову цркву, а у Жичи надвишава кулу, гради палате, зида и живопише трпезарију, од 1326/1327. помаже краљу Урошу III у подизању Дечана, гради у Магличу и Јелашцима, живопише цркву Светог Саве у Лизици.⁷⁷ Не можемо знати да ли је Данилова замисао била да се трем испред Милутинове цркве у Хиландару, после само седам-осам година, замени пространијим отвореним ексонартексом, јер нам нису довољно јасни разлози подизања оваквих предворја у Византији, на Светој Гори и у Србији. Уопште не верујемо да је тај трем порушен, рецимо у неком земљотресу, јер су његови неоштећени стубови и конзоле искоришћени у градњи спољне припрате, што значи да је претходно био пажљиво демонтиран. Данилово присуство при грађењу ексонартекса осећамо у понављању обрасца унутрашње припрате и његовом складном стапању с фасадама и другостепеном пластиком Милутинове цркве. У томе је стекао довољно искуства градећи Бањску „по образу” Богородице студеничке и применио га касније у Пећи, прилагођавајући старије пећке грађевине новим здањима уз помоћ мањих грађевинских интервенција на њима и уједначено осликаним фасадама.⁷⁸

И декоративни украс на фасадама хиландарског ексонартекса, сликан или изведен у мермеру, неупоредиво ће се лакше разумети ако се доведе у везу с Данилом II. У лунетама изнад великих бифора и некада слободних отвора налазе се розете окружене шах-пољима изведеним у материјалу. Оне још нису оивичене рељефним ужетом нити венцем од украсних керамопластичних крстића који ће се појавити у моравској уметности. Испуњавају их камене мреже различитог цртежа: три око центра уланчане овалне траке пригњечене у средини, хоризонталне и вертикалне осмице с крстоликим чворовима око средишње руже, круг од латица оштрих ивица, преплетене траке завршене полулистовима или круг састављен од три реда шестолатичних цветова. Розете су махом перфориране, али има и пуних, у виду медаљона. Најлепше је изведено тимпанонско поље бифоре на северној, прилазној страни нартекса. Из средишта његове розете полазе умножене петелке завршене латицама које повезују вијугаве траке; околу иде прстен састављен од преплетне траке и разгранатих листова с чворовима у доњем делу. Исти мотив, али са стилизованом палметом у виду тролиста, понавља се на доњим архиволтама бифоре, а на горњим луковима је геометријски преплет од двеју трака укрштених у правилним размацима у чворове и доле завршеним тролистом. Лево и десно налазе се још две насликане розете: једна је састављена од пресечених кругова, а друга од три укрштене дугуљасте омче, ниже је ред насликаних петолатичних цветова повезаних петелкама; остале површине лунете испуњене су насликаним шах-пољима.

Розете представљају несумњиву позајмицу из западне уметности. Хиландарске розете припадају типу кружног прозора с орнаменталном мрежом различитог цртежа, какви су неговани од XII до XIV века на споменицима Сицилије, Јужне Италије и Венеције. Розете сличне хиландарским могу се наћи на

⁷⁶ Исто, 174.

уметника, Београд 1975, 195–210.

⁷⁷ Исто, 150, 368–375; С. Радојчић, *Архиепископ Данило II и српска архиепископска рана XIV века*, Узори и дела старих српских

⁷⁸ М. Чанак-Медић, *Архиепископ Данило II и архиепископска Пећка њаџиријаршије*, 295–308.

Светом Николи у Барију (друга половина XII века), на цркви Санта Ђуста и на западној фасади старе катедрале у Асизу у Абруцу (крај XII – почетак XIII века), на катедралама у Битонту и Матери у Апулији (XIII век), на порталу Сан Алипио у Светом Марку у Венецији (1230–1260) или на старијим прозорима Палате Кјарамонти у Палерму (1307).⁷⁹

Јелена Тркуља је у трагању за пореклом овог архитектонског елемента на српским споменицима недавно добро закључила (без обзира на неоправдано искључивање готике као кључног извора) да су се розете, захваљујући њиховој сродности с традиционалним керамопластичним украсом, лако укључиле – величином, обликом, плитким рељефом и местом на фасадној композицији – у византијски декоративни концепт касносредњовековне српске архитектуре.⁸⁰ Због тога ни розете на хиландарском ексонартексу, саграђеном у чистом византијском стилу, не делују као страно тело, јер се налазе у лунетама где су се и иначе појављивали окулуси (понекад с транзенама) или кружни керамопластични украси с традиционалним шах-пољима околу. Оне својим изгледом понављају добро знане мотиве, честе у византијској архитектонској и ситној пластици и на каменом намештају,⁸¹ премда никад нису били перфорирани. Њихово западно, а још даље оријентално порекло изгубило се у склопу сликовите, привидно традиционалне целине. Хиландарске розете представљају упадицу у византијску, али и у српску архитектуру. Нема назнака да је раније на црквама у Србији био коришћен овај архитектонски украсни елемент; није чак извесно да су га имали храмови у приморским областима.⁸² Стога се може претпоставити да су њихови творци стигли у Хиландар из јужне Италије, из Апулије или са Сицилије, са готовим обрасцима и декоративним мотивима који су били заједнички западној и источној уметности.⁸³

Скулпторска целина хиландарског ексонартекса је у суштини била нова у

79 E. Bertaux, *L'art dans l'Italie méridionale, t. I. De la fin de l'Empire romain à la Conquête de Charle d'Anjou*, Paris 1904, 539, fig. 243, 244, 286, 288; H. G. Franz, *Les fenêtres circulaires de la cathédrale de Cefalù et le problème de l'origine de la „rose” du Moyen âge*, Cahiers archéologiques IX (1957) 258, 260, 262, fig. 6, 13–16; O. Demus, *The Church of San Marco in Venice. History, Architecture, Sculpture*, Washington 1960, 104, Fig. 88.

80 J. Trkulja, *The Rose Window*, 143–161; ead., *Divine Revelation Performed: Symbolic and Spatial Aspects in the Decoration of Byzantine Churches*, Иеротопия. Пространственне иконы и образы-парадигмы в византийской культуре, Москва 2009, 213–228. Слично истраживање је спровео и Владислав Ристић (*Моравска архивектура*, 33–34, 114, 128–136) с тезом о српском пореклу моравских розета.

81 Илустрације ради упућујемо само на две публикације са многобројним таквим примерима: A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen âge, II (XIe–XIVe siècle)*, Paris 1976, pl. IV–V, XXXVIII, LIX, LXXV, CXIII, CXXXII;

M. Σκλάβου-Μαυροΐδη, Ομάδα υπερθύρων του Βυζαντινού Μουσείου, ΔΧΑΕ 4–11 (1982–1983) 99–107. Сродне примере су поводом моравске камене пластике исцрпно истражили српски историчари уметности: Б. Вуловић, *Раваница*, 114–116; Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, 148–152; Н. Катањић, *Декоративна камена њласица*, 32–35; В. Ристић, *Моравска архивектура*, 110–114.

82 В. Кораћ, *Градињелска школа Поморја*, 34, 109, 182, 187.

83 Мотив тролисне палмете налик крину, заступљен на клесаном и сликаном украсу лунете двојног отвора на северној страни, појављује се још у Скрипу у Беотији (873–877) и на старој цркви Константина Липса у Цариграду (908), A. Grabar, *Sculptures byzantines*, 91–92, 102, pl. XXXIX-2, 3, 5, XLII-4, 9, XLVII, LI-7, а много касније (1307) на једној бифори са розетом на Палати Кјарамонти у Палерму, H. G. Franz, *Les fenêtres circulaires*, fig. 16 и на фрагменту са портала (?) у Бањској, М. Шупут, *Пластична декорација Бањске*, цртеж 17.

светогорској средини и никако се не може разумети изван контекста српске архитектуре, вековима отворене према уметности са Запада. Први продор те уметности у Хиландар десио се 1315. на манастирском католикону са радовима скулптора из Бањске, за шта је посредно или непосредно био заслужан будући архиепископ Данило. Према светогорски васпитаник, он је нераскидиво био и остао везан за српску средину и савршено је разумевао њен дух, њену културу и уметност коју је обогатио својим писаним и градитељским делима.⁸⁴ Западна уметност, негована у Србији до његове младости равноправно са византијском, није му нимало била страна, и није случајно што је она баш његовим залагањем оставила у српској архитектури неколико крупних остварења. Ако су католици Бањске и Дечана били задата решења, мада се у њима нипошто не сме занемарити лични Данилов удео, спој византијских и готичких облика постоји и на грађевинама у Пећи које су биле његове задужбине, а осећа се чак и на цркви Светог Георгија у Магличу, око чије се обнове такође старао Данило.⁸⁵ Њихова просторна концепција и сликани програм су увек били доследно византијски, док су се романоготички облици заустављали на фасадама и само су изузетно – преко стубова, портала или каменог намештаја – продирали у ентеријер. Тачно то видимо и у Хиландару: конзоле са романичком фигуралном пластиком су се налазиле споља, на улазном порталу и трему, а десетак година млађе розете на фасадама ексонартекса биле су без икаквог значаја у његовом ентеријеру.

Убрзо после избора за архиепископа (у септембру 1324) Данило је у Пећи почео да подиже Богородичину цркву и припрату испред ње и старијих храмова Светих апостола и Светог Димитрија. Испред ове последње се изгледа налазио отворени трем,⁸⁶ вероватно саграђен око 1320. према оном у Хиландару, али је и он постојао само неколико година. Ново предворје, заједничко за све три цркве у Пећи, изведено је с несумњивим сећањем на хиландарски ексонартекс и понављањем његових појединости које смо горе навели. Камени украси у виду розета нису били изведени на пећкој припрати, вероватно зато што такви чипкасти прозори нису били познати мајсторима које је Данило позвао из Котора. Оно што није било, или што није могло бити урађено у камену, архиепископ Данило је извео бојама. Такав сликани украс је, видели смо, постојао и на хиландарској спољној припрати, примењен истина само у лунети бифоре на северној страни. Он се у Пећи проширио на све фасаде, не само припрате него и Богородичине цркве, цркве Светих апостола, можда и Светог Димитрија.⁸⁷ Дуго тражено порекло осликаних

84 С. Радојчић, *Архиепископ Данило II и српска архиепископска столица*, 201–204.

85 *Истио*, 202, 204, 210; В. Ј. Ђурић – С. Ђирковић – В. Кораћ, *Пећка њаџиријаршија*, 83–114; М. Чанак-Медић, *Архиепископ Данило II и архиепископска столица Пећке њаџиријаршије*, 295–308; М. Поповић, *Маглички замак*, Београд 2012, 90–101.

86 Вид. М. М. Васић, *Жича и Лазарица*, 209; Ђ. Бошковић, *Проблем српске средњовековне архиепископске столице и ексонартекса*. Скица за једно истраживање, Српски

књижевни гласник XLII-1 (1934) 49; М. Чанак-Медић, *Архиепископска столица Пећке њаџиријаршије*, II, 36.

87 О осликаним фасадама Пећке патријаршије вид. В. Ј. Ђурић, *Насијанак традиционалне школе Моравске школе. Фасаде, систем декорација, њаџиријаршија*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 1 (1965) 33–64; В. Ј. Ђурић – С. Ђирковић – В. Кораћ, *Пећка њаџиријаршија*, 101–107; М. Чанак-Медић, *Архиепископ Данило II и архиепископска столица Пећке њаџиријаршије*, 303–304; С. Ђурић, *Незайажени дојриноси Хиландара*, 17–37.

пећких фасада могло би се, као што је тврдио Ђорђе Стричевић, разрешити другачијим, овде предложеним датовањем хиландарског ексонартекса. Оне не представљају дословно понављање хиландарског клесаног и сликаног украса бојама, што се није ни могло очекивати на великим фасадним површинама пећких цркава, али би се и једна и друга декорација могле објаснити замислима архиепископа Данила. Њихова сличност је испољена не толико у стварном колико у идеалном виду, мада су поједини архитектонски мотиви из Хиландара поновљени у Пећи: розете – неке и сличног цртежа – на забатима припрате и Богородичине цркве, украси који опонашају назубљене лукове, венци повезаних палмета на архиволтама, такође сродног изгледа. Има, међутим, и знатних одступања: сликане розете се појављују и на тамбуру куполе Светих апостола и на његовом постољу, декоративни венци окружују прозоре, у нишама се сликају крстови, итд. Намера архиепископа Данила очигледно није ни била да дословно понови одређени узор, већ да храмовима у Пећи да изглед идеалне, раскошне и у сваком погледу украшене Христове цркве. То је опште место, иманентно византијској уметности, у Пећи преведено у ликовни систем сродан оном који је претходно био остварен на ексонартексу хиландарског католикона.

ЕКСОНАРТЕКС – ДРУГА ФАЗА

Датовањем ексонартекса између 1322. и 1324. године отпада претпоставка да га је саградио кнез Лазар, али не смемо олако одбацити сваку могућност Лазаревог ктиторства у Хиландару и његовој саборној цркви. То што није сачуван никакав документ о његовим радовима на католикону,⁸⁸ не значи да таквих радова није било; уосталом, ни у очуваним повељама краља Стефана Дечанског нема ништа о подизању ексонартекса, а видели смо да је саграђен у његово време и да му је највероватније он био ктитор. Хиландарски калуђери су 1803. могли да измисле да је кнез Лазар саградио спољну припрату, али и није морало бити тако. Тешко је да су они знали оно што су приметили већ први истраживачи Хиландара – да је ексонартекс у појединостима веома сличан Лазаревим задужбинама у Србији.

Предање о Лазаревом ктиторству над овим делом хиландарског католикона старије је од XIX века. Сачувано је писмо Хиландараца руском цару Ивану Василевичу из 1550. године којим су му захвалили што се примио ктиторства над њиховим манастиром и што им је издао грамату о томе; они су му заузврат – у име Хиландара и Светог Пантелејмона – послали драгоцене поклоне, међу њима и икону краља Милутина и кнеза Лазара („образъ святаго краля Милутина и святаго князя Лазаря“).⁸⁹ Ако се писмо Хиландараца новом ктитору пажљиво чита уочиће се да се у њему помињу оснивачи Хиландара свети Симеон и Сава и велики кнез Јарослав који је саздао Руски манастир и да су сви дарови цару повезани с хиландарским ктиторима: икона светог Симеона и Саве, крст који је носио Сава пре

88 О Лазаревим повељама Хиландару вид. А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003, 129–146, 236.

89 Архим. Леонид, *Историческое описание сербской царской лавры Хиландара и его от-*

ношения к царствам сербскому и русскому, Москва 1868, 94–98. Сретен Петковић је у њима без двоумљења видео хиландарске ктиторе, *Српски свеишћели у сликарству ира-вославних народа*, Нови Сад 2007, 121.

монашења, икона краља Милутина и кнеза Лазара и њихове службе, уз мошти светог Стефана Првомученика. Монаси моле свете хиландарске ктиторе (додајући им руске светитеље Петра и Сергија) да новом ктитору дарују благодат и победу над непријатељима. Пошто знамо да су краљ Милутин и кнез Лазар изузетно ретко били сликани у XVI веку – само два пута, и то на крају столећа, међу осталим владарима – никако се не сме занемарити податак о постојању њихових икона у Хиландару и настојање монаха да њихов култ прошире до Русије.

И Јован Рајић је знао, вероватно из причања монаха кад је 1758. боравио у Хиландару, да је кнез Лазар призидао припрату уз западну страну Милутинове цркве.⁹⁰

Утврђено је, такође, да је ктиторски портрет кнеза Лазара у ексонартексу насликан, али са другачијим натписом, према кнежевом лику са заставе Стефана Гавриловића коју је 1801. у Хиландар послао бачки епископ Јован Јовановић.⁹¹ Занимљивије је, међутим, нешто друго: овај епископ је, свакако у договору с Хиландарцима, од карловачког сликара наручио две заставе, једну са ликовима светог Симеона и Саве, а другу с краљем Милутином и кнезом Лазаром, дакле исте онакве какве су биле иконе послате 1550. цару Ивану Васиљевичу. За ове хоругве нема сумње да представљају хиландарске ктиторе, јер је то и било наведено у белешци о њиховом сликању.⁹²

Опште је познато да између хиландарског католикона и грађевина кнеза Лазара и његових наследника у Србији постоје многе сличности, како у плану и начину слагања зидарског градива, тако и у другостепеној пластици фасада, па је на основу тога логично успостављен однос узора и њихових следбеника, при чему се пре свега мисли на архитектуру цркве краља Милутина, с једне, и Раванице и Лазарице са друге стране.⁹³ Питање порекла и укупног изгледа моравске архитектуре је, наравно, много сложеније. Њена припадност водећим токовима византијске градитељске уметности уопште није спорна, мада никако не би требало занемарити ни претходна локална решења која су се складно уклопила у нову и другачију целину.⁹⁴

90 I. Раичъ, *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ, и Сербовъ*, ч. III. Вѣ Виѣннѣ, 1794, 24.

91 Д. Војводић, *Кѣиѣторски ѣорѣреѣи и ѣредсѣаве*, 260–261; В. Џамић, *Зидне слике с ѣочѣѣка XIX века у хиландарском саборном храму*, Саопштења XLIV (2012) 195, сл. 26.

92 *Класицизам код Срба*, књ. III, Београд 1966, 62: „на другои странѣ с(ве)тихъ ктиторѣи царя Милутина и княза Лазаря“.

93 Вид., на пример, G. Millet, *L'ancien art serbe*, 153; Ђ. Стричевић, *Улоѣ сѣарца Исаѣје у ѣреношењу светѣоторске ѣтрадиѣје у моравску архѣтеѣѣионску школу*, ЗРВИ 3 (1955) 221–231; В. Ј. Ђурић, *Насѣанак ѣрадиѣѣелскоѣ сѣила*, 37–38; исти, *Срѣски државни сабори у Пеѣи и црквено ѣрадиѣѣелство*,

О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу, Београд 1975, 105–12; Б. Вуловић, *Раваница*, 53–56; исти, *Учеѣѣе Хиландара и срѣске ѣтрадиѣје у формирању моравскоѣ сѣила*, Моравска школа и њено доба. Научни скуп у Ресави, Београд 1972, 169–178; С. Ђурчић, *Незайажени доѣриноси Хиландара*, 17 и даље.

94 V. Korać, *Les origines de l'architecture de l'école de la Morava*, Моравска школа и њено доба, 157–168; исти, *L'école de la Morava: dernière renaissance dans l'art du monde byzantin*, Byzantium and Serbia in the 14th Century, Athens 1996, 380–391; И. Стевовић, *Архѣтеѣѣура Моравске Србије: локална ѣрадиѣѣелска школа или еѣилоѣ водећих ѣокова ѣозновизантиѣјскоѣ ѣрадиѣѣелскоѣ сѣиварања*, ЗРВИ XLIII (2006) 231–241.

Порекло камене пластике на Лазаревим задужбинама остаје, међутим, и даље без потпуног објашњења,⁹⁵ нарочито ако се посматра и тумачи једнострано. Кад је реч о односу Хиландара и споменика у Поморављу, њихов се сродан украс не налази на католикону него на његовом ексонартексу, који је и због тога сматран за Лазарево дело. Датовањем овог ексонартекса у знатно раније време отвара се могућност да се бар неки од извора моравске скулптуре потраже у Хиландару. Низом једнаких решења на хиландарској спољној припрати и Раваници, а нарочито на Лазарици,⁹⁶ њихов се однос не ограничава на утиску о међусобној сличности, већ сведочи о непосредном угледању млађих уметника на старији споменик. Сагледано у таквом односу, оно што је у Хиландару у трећој деценији XIV века било тек наговештено – розете у лунетама, плитки рељеф на архиволтама, декоративни мотиви и сликани украс – биће уведено у неупоредиво кохерентнији и у суштини другачији систем обраде фасада на Лазарици и Раваници, што је овим споменицима дало ново и изразито стваралачко обележје.

Ако се, дакле, прва фаза изградње и украшавања хиландарског ексонартекса везује за кнеза Лазара и његове споменике у Србији само у смислу могућег узора, друга градитељска фаза – његово затварање – могла би се непосредније повезати с Лазаревим ктиторством у осмој или деветој деценији XIV века. Уопште нема сумње да су отвори на ексонартексу накнадно затворени: они су на бочним странама добили портале по угледу на унутрашњи нартекс цркве краља Милутина, велике бифоре су затворене парапетним плочама и каменим прозорским оквирима, сигурно је тада и средишњи отвор на западној страни добио портал (заменен 1779. барокним улазом), док су бочни отвори претворени у прозоре с профилисаним каменим оквирима. И тада су на појединим местима коришћене сполије или је на старим плочама клесан нови рељефни украс, док су отвори скоро свуда били зидарски сужавани.⁹⁷ Нови зидови и преграде нису могли остати неосликани, па је тада вероватно цео ексонартекс био поново живописан; то можемо, наравно, једино да претпостављамо, будући да од тих фресака нема више трагова.⁹⁸ Скулптура на додатим деловима је слична моравској, али не и потпуно иста, нешто су другачији мотиви геометријског преплета, стилизованих крстова и лозица са

95 Порекло рељефне пластике на споменицима Поморавља је велика тема која превазилази оквире и потребе овог рада. Наводимо неколико новијих студија с коментарисаном старијом литературом: В. Ристић, *Моравска архитектура*, 109–141; В. Кораћ, *Монументална архитектура у Византији и Србији у последњем веку Византије. Особена обрада фасадних површина*, ЗРВИ XLIII (2006) 209–213; Ј. Тркуља, *The Rose Window*, 143–161.

96 Најисцрпније, са табеларним приказом тих мотива, В. Ристић, *Моравска архитектура*, 137–139.

97 С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара – цркве и параклиси*, 114, 116–118, 126–131, сл. 27–29, 42, 134–137, 161, 163, 167–170; В.

Кораћ, *Археолошка ојажњања*, 116–119.

98 Делимична сондажна испитивања нису открила постојање старијег живописа испод слоја из 1803. године, В. Цамић, *Зидне слике с њочейка XIX века*, 193. Фреске су биле оштећене или уништене још у време кад је манастир посетио Јован Рајић, који је за спољну припрату рекао да је без „украшења и јасности, јакоже сами ти стени сведетелствују“ (И. Раичић, *Историја*, 24), због чега је манастирско братство 1803. и одлучило да прво живопише овај део цркве. Војислав Кораћ је уочио остатак старијих фресака само на јужној страни северозападног ступца, В. Кораћ, *Археолошка ојажњања*, 78; исти, *Архитектура католикона манастира Хиландара*, 465.

мотивом лала, а и дубина реза је упадљиво плића,⁹⁹ због чега уопште није извесно да су је извели мајстори из Србије.

Претпоставља се да је спољна приправа била затворена убрзо после њене изградње¹⁰⁰ или тек у време деспота Стефана Лазаревића.¹⁰¹ Поуздана одредница би могао бити мотив шлема с воловским роговима на парапетној плочи јужне бифоре, који највероватније има хералдичко значење и представља амблем кнеза Лазара и његове породице.¹⁰² Овај амблематски знак се новим датовањем ексонартекса у почетак треће деценије XIV века може без тешкоћа везати за кнеза Лазара, заслужног за обнову спољне приправе, али у њеној другој градитељској фази.

У памћењу Хиландараца је остало не само да је кнез Лазар учествовао у обликовању ексонартекса него и да је био његов једини ктитор. Стицајем околности, у које не можемо да продremo, име краља Стефана Дечанског је заборављено, али не и име кнеза Лазара, чији су лик или натпис с његовим именом можда постојали до XVI века у спољној припрати, што је данас немогуће проверити.

Овим истраживањем је, надамо се, не само претпостављена него и утврђена тачнија хронологија изградње саборне цркве Вавдења Богородичиног у манастиру Хиландару. Њена темељна обнова је произашла из градитељског програма краља Милутина 1312. године, у којем су кључно место имали манастири Студеница, Хиландар и Бањска. Сва три краљева ктиторска подухвата падају у приближно исто време: Краљева црква у Студеници је завршена 1313/1314, црква Светог Стефана у Бањској 1314, а црква Вавдења у Хиландару 1315. или 1316. године. Пословима су руководили у Студеници њен архимандрит Јован, у Бањској епископ Данило и у Хиландару игуман Никодим. Хиландарски католикон је највећим делом био сазидан до почетка 1315, кад се у манастир вратио Данило и довео са собом из Бањске каменоресце који су у католикону обавили завршне радове током 1315. или најкасније до средине следеће године. После уобичајеног времена, католикон је почео да се осликава, што је било завршено у септембру или октобру 1321. године.

Трем испред цркве је неколико година касније био уклоњен и на његовом месту је сазидан ексонартекс отвореног типа. Његов ктитор је био краљ Стефан Дечански, чији је портрет насликан у унутрашњем нартексу цркве. Ексонартекс је саграђен између 1322. и 1324. године, кад је у манастиру боравио епископ Данило и који се највероватније старао око његовог подизања. Градитељске послове су извели мајстори из Цариграда, а скулпторске изгледа

99 Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, 134–135; Н. Катанић, *Декоративна камена илустрација*, 198–209, сл. 4–6, 16–19, 24; В. Ристић, *Моравска архитектура*, 139; вид. и напомену 96.

100 В. Кораћ, *Археолошка ојашања*, 94–95; М. Чанак-Медић, *Нека ишанања развоја хиландарског католикона*, 165.

101 В. Ристић, *Моравска архитектура*, 139.

102 М. М. Васић, *Жича и Лазарица*, 115–116; Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, 135; М. Ђоровић-Љубинковић, *Представе њорова на иршењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији*, О кнезу Лазару, 176–177, 181, сл. 11–12, 27; В. Ристић, *Моравска архитектура*, 139; Д. М. Ацовић, *Хералдика и Срби*, Београд 2008, 200–205.

каменоресци из Јужне Италије. После избора за архиепископа (1324) Данило је у Пећи, поред осталих грађевина, подигао и спољну припрату, у чијој су основи и изгледу поновљена нека важна обележја хиландарског ексонартекса, што оснажује његово предложено датовање. Ексонартекс ће неколико деценија касније постати и један од непосредних узора уметницима кнеза Лазара у артикулацији и скулпторској обради фасада Лазарице и Раванице.

Кнез Лазар је пре 1380. године вероватно постао други ктитор хиландарског ексонартекса, заслужан за његово затварање порталама и парапетима и делимично зазиђивање постојећих отвора. Касније предање у манастиру га је запамтило као јединог ктитора ове „друге припрате” дограђене испред католикона краља Милутина.

THE DATE OF CONSTRUCTION OF THE KATHOLIKON AND
EXONARTHEX OF THE CHILANDAR MONASTERY

The paper first establishes a more accurate chronology of the construction of the katholikon of the Chilandar monastery dedicated to the Presentation of the Virgin. The previously proposed date of its construction at the time of hegoumenos Nikodemos is accepted and better argued. It demonstrates that the thorough renovation of the katholikon formed part of the extensive building project that king Stefan Uroš II Milutin launched after 1311/2 focusing on the monasteries of Studenica, Chilandar and Banjska. All of the king's three undertakings as a ktetor took place at approximately the same time: the King's church at Studenica was completed in 1313/4, the church of St Stephen at Banjska in 1314, and the church of the Presentation at Chilandar in 1315. Begun about 1312, the katholikon of Chilandar had for the most part been completed by the beginning of 1315 when the bishop of Banjska, Daniel, arrived there, bringing with him masons who had worked on the just-completed church at Banjska. They finished off the work on Chilandar's portal and open porch in 1315 or by the middle of the following year at the latest. After the usual interval, the katholikon began to be frescoed and the painting was completed in September or October 1321.

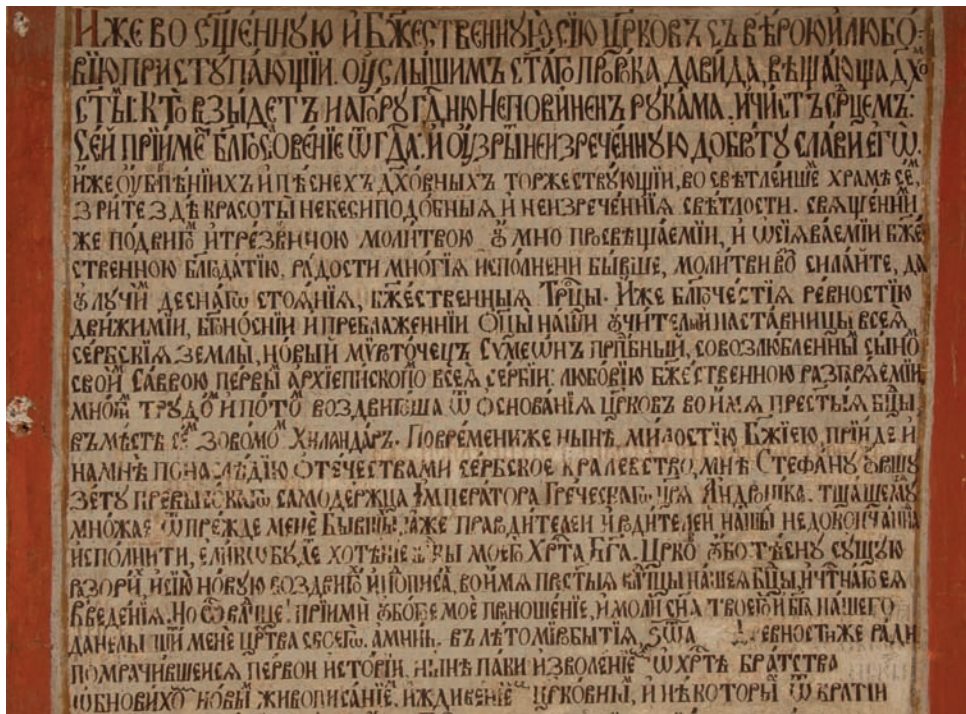
A few years later the porch in front of the church was torn down to make way for an open exonarthex. Its ktetor was king Stefan of Dečani, whose fresco portrait was painted in the narthex. The exonarthex was built between 1322 and 1324, at the time when the abovementioned Daniel, now holding the office of bishop of Hum, was at Chilandar and oversaw the works on the western addition to the church. Its construction was likely done by Constantinopolitan builders, and the architectural carving was carried out by stonemasons from southern Italy. After his election as Serbian archbishop (1324), Daniel had several buildings erected at Peć, including the exonarthex whose plan and appearance replicate some important features of the Chilandar exonarthex, which further corroborates the date proposed here. A few decades later, the Chilandar exonarthex would become an immediate model for the façade articulation and architectural ornament of prince Lazar's foundations in Serbia, the churches of Lazarica and Ravanica.

Prince Lazar became a new ktetor of the Chilandar exonarthex, in all likelihood shortly before 1380. He had it closed in with portals and parapets and he possibly also had it painted with frescoes. Later local tradition remembers him as the only ktetor of the "other narthex", i.e. the exonarthex added to the west side of king Milutin's church.

ПРИЛОЗИ

КАТОЛИКОН МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА С ЕКСОНАРТЕКСОМ (ПРЕМА В. КОРАЋУ)

КТИТОРСКИ НАТПИС КРАЉА МИЛУТИНА У КАТОЛИКОНУ ХИЛАНДАРА, 1321, ПРЕСЛИКАН 1804.
(ФОТО: РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ, БЕОГРАД)

КОНЗОЛА НА ПОРТАЛУ ИЗМЕЂУ ПРИПРАТЕ И НАОСА У КАТОЛИКОНУ ХИЛАНДАРА (ПРЕМА М. ШУПУТ)

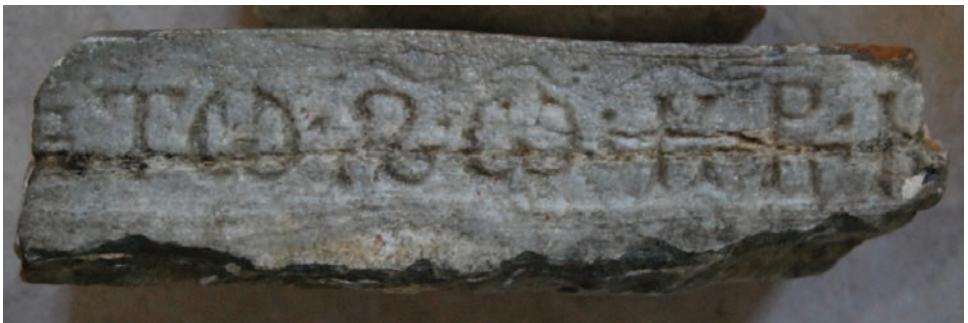
КОНЗОЛА ИЗ МАНАСТИРА БАЊСКА (ПРЕМА М. ШУПУТ)

КОНЗОЛА СЕКУНДАРНО УГРАЂЕНА У ЗИД ЕКСОНАРТЕКСА ХИЛАНДАРА (ПРЕМА В. Ј. ЂУРИЋУ)

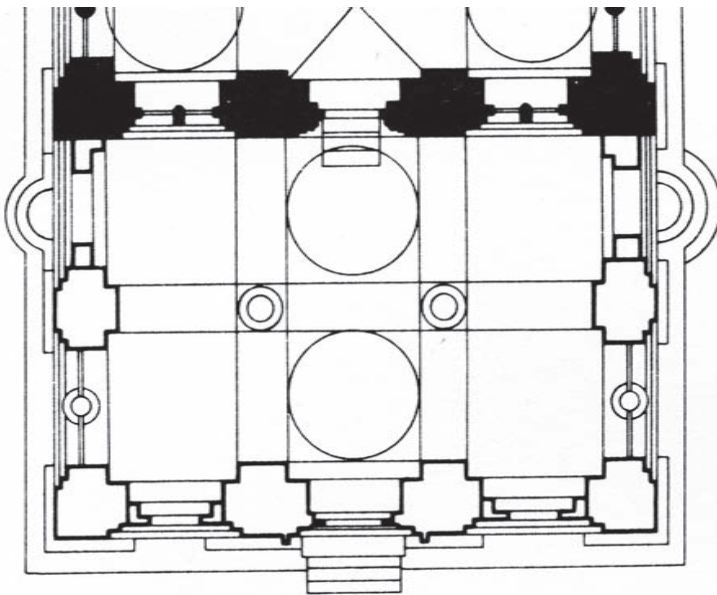
КОНЗОЛА ИЗ МАНАСТИРА БАЊСКА (ПРЕМА М. ШУПУТ)

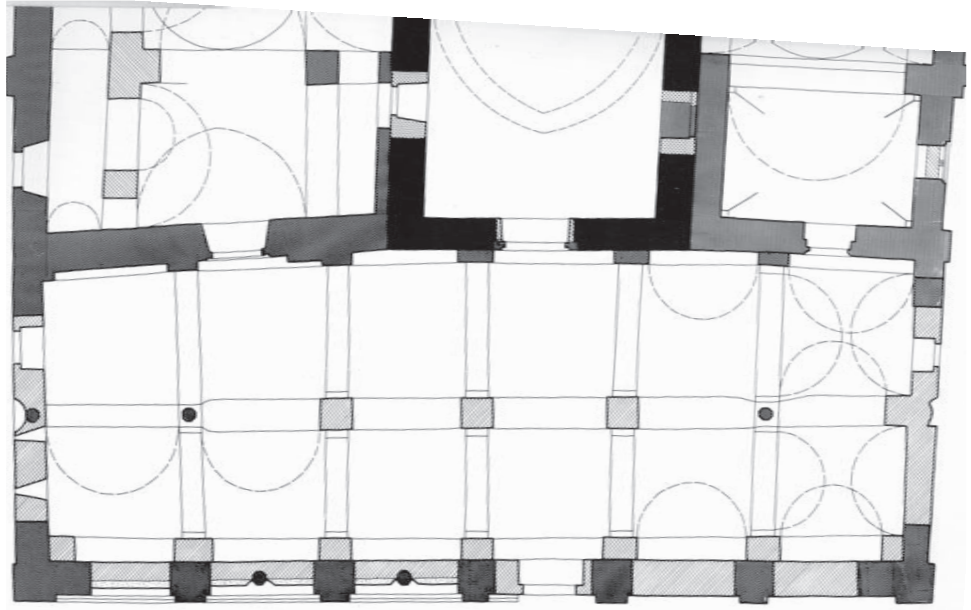
НАТПИС У МАНАСТИРУ БАЊСКА, 1314 (ФОТО: Д. ТОДОРОВИЋ)

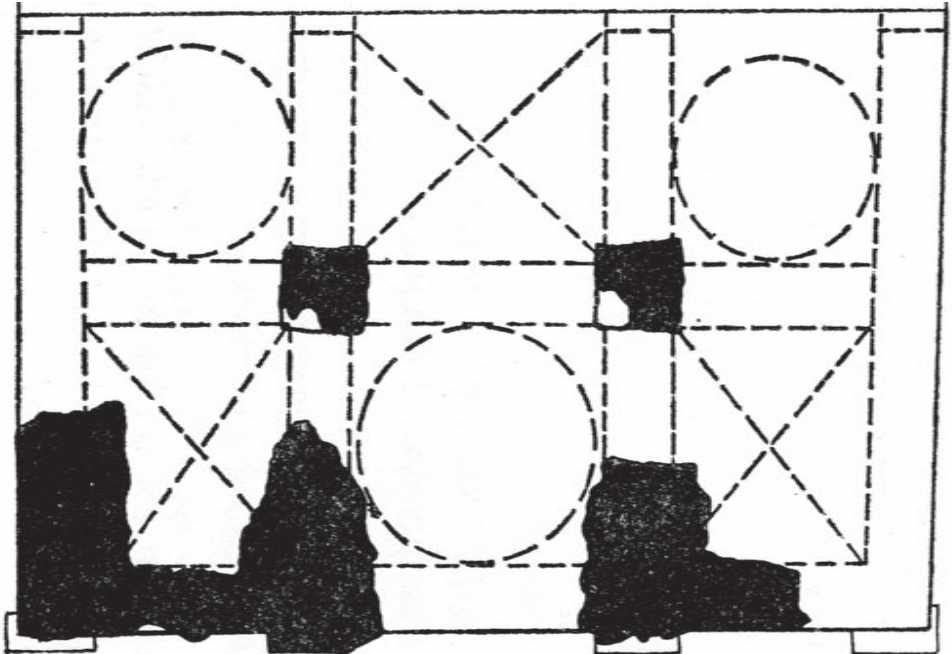
ЕКСОНАРТЕКС КАТОЛИКОНА У ХИЛАНДАРУ (ПРЕМА В. КОРАЋУ)

ОСНОВА ЕКСОНАРТЕКСА У ХИЛАНДАРУ (ПРЕМА С. НЕНАДОВИЋУ)

ОСНОВА СПОЉНЕ ПРИПРАТЕ У ПЕЋКОЈ ПАТРИЈАРШИЈИ (ПРЕМА М. ЧАНАК-МЕДИЋ)

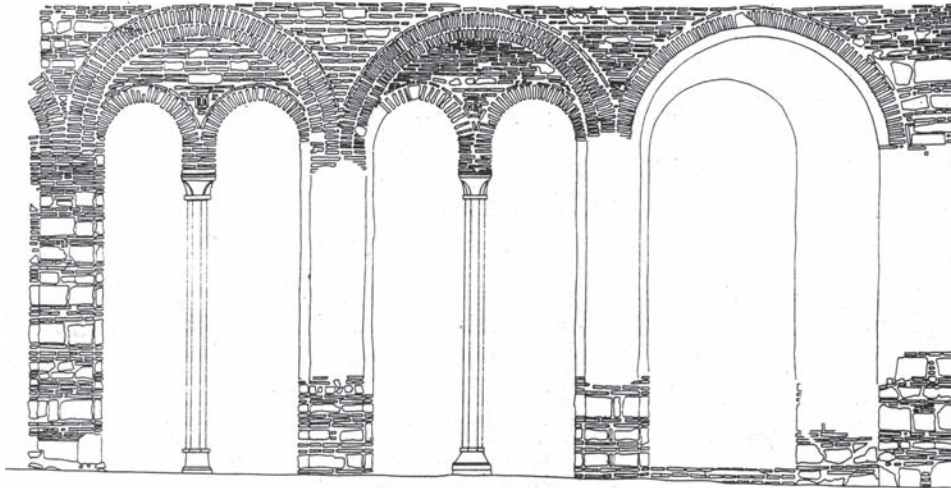
ОСНОВА СПОЉНЕ ПРИПРАТЕ У МОНАСТИРУ ГРАЧАНИЦА (ПРЕМА Б. ВУЛОВИЋУ)

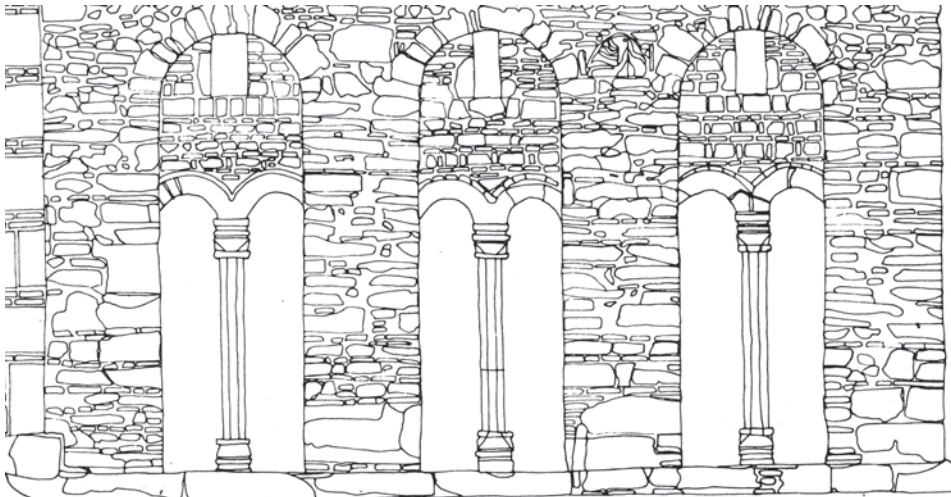
ЕКСОНАРТЕКС У ХИЛАНДАРУ, ПРВОБИТНИ ИЗГЛЕД ЈУЖНЕ СТРАНЕ (ПРЕМА С. НЕНАДОВИЋУ)

ЕКСОНАРТЕКС У ХИЛАНДАРУ, ПОСЛЕ ЗАТВАРАЊА ОТВОРА (ПРЕМА С. НЕНАДОВИЋУ)

СПОЉНА ПРИПРАТА У ПЕЋКОЈ ПАТРИЈАРШИЈИ, ДЕТАЉ ЗАПАДНЕ ФАСАДЕ (ПРЕМА В. КОРАЋУ)

СПОЉНА ПРИПРАТА У ГРАЧАНИЦИ, ДЕТАЉ СЕВЕРНЕ ФАСАДЕ (ПРЕМА С. ЂУРЧИЋУ)

ЕКСОНАРТЕКС У ХИЛАНДАРУ, СЕВЕРНА СТРАНА
(ФОТО: РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ, БЕОГРАД)

ЕКСОНАРТЕКС У ХИЛАНДАРУ, ЈУЖНА СТРАНА
(ФОТО: РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ, БЕОГРАД)

ПОРТРЕТИ МЛАДОГ КРАЉА ДУШАНА И КРАЉА СТЕФАНА ДЕЧАНСКОГ, ПРЕСЛИКАНИ И ДЕЛИМИЧНО ОЧИШЋЕНИ, УНУТРАШЊА ПРИПРАТА ХИЛАНДАРА (ФОТО: РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ, БЕОГРАД)

ПОРТРЕТ КНЕЗА ЛАЗАРА У ЕКСОНАРТЕКСУ ХИЛАНДАРА (ПРЕМА В. Ј. ЂУРИЋУ)

ГРБ ЛАЗАРЕВИЋА, ЕКСОНАРТЕКС У ХИЛАНДАРУ
(ФОТО: РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ, БЕОГРАД)

САДРЖАЈ – TABLE DES MATIÈRES

<i>Архимандрит Тихон</i>	Настанак завршног дела Савиног Житија Светог Симеона у светлости хиландарског рукописа број 387	7
<i>Archimandrite Tihon</i>	On the final part of the Life of St Symeon by St Sava in the light of the Chilandar manuscript no. 387	18
<i>Виктор Савић</i>	Помињу ли се „игумански манастири“ у Хиландарском типикју?	19
<i>Viktor Savić</i>	Does the <i>Typikon</i> of Chilandar mention ‘Hegumenic monasteries’?	27
<i>Владимир Вукашиновић</i>	Рукописни служабници Библиотеке манастира Хиландара као извори за реконструкцију развоја српског богослужења од XIII до XIX века	29
<i>Vladimir Vukašinić</i>	Manuscript Service books of the Chilandar monastery Library as sources for reconstruction of development of Serbian worship XIII to XIX century.....	38
<i>Мирјана Живојиновић</i>	Грчки акти у преводу на стари српски језик.....	39
<i>Mirjana Živojinović</i>	Les actes grecs traduits en ancienne serbe	45
<i>Srdjan Šarkić</i>	A “Thing” – the concept and division in Serbian mediaeval law	47
<i>Срђан Шаркић</i>	Појам и подела „ствари“ у средњовековном праву	53
<i>Cyril Pavlikianov</i>	The Slavic acts of the Athonite monastery of Kastamonitou and the documentary heritage of the grand čelnik Radič	55
<i>Кирил Павликјанов</i>	Средњовековни словенски Архив светогорског манастира Кастамонита и документа великог челника Радича.....	122
<i>Дејан Целебдић</i>	Две поствизантијске исправе о хиландарској келији Светих Арханђела у Кареји.....	123
<i>Dejan Dželebdžić</i>	Two post-Byzantine documents from Chilandar monastery on the cell of the Holy Archangels at Karyes	133
<i>Ognjen Krešić</i>	Adapting to shifting imperial realities: Mount Athos (Chilandar monastery) in the political and economic context of the eighteenth-century Ottoman Empire.....	135
<i>Оиђен Крешић</i>	Прилагођавање променљивим условима Царства: Света Гора (манастир Хиландар) у политичком и економском контексту Османског царства у XVIII веку	145

<i>Бранислав Тодић</i> <i>Branislav Todić</i>	Време изградње католикона и ексонартекса манастира Хиландара.. 147 The date of construction of the katholikon and exonarthex of the Chilandar monastery 171
<i>Ана Радовановић</i> <i>Ana Radovanović</i>	Хиландарска икона Богородице Тројеручице..... 173 The Chilandar icon of the Three-Handed Theotokos..... 188
<i>Phokion Kotzageorgis,</i> <i>Monk Kosmas</i> <i>Simonopetritis</i> <i>Фокион Коцаџеорџис,</i> <i>Монах Козма</i> <i>Симоноџеџирџис</i>	The History of the katholikon of the Athonite monastery of Simonopetra until the XIX century based on written sources 189 Историја католикона атонског манастира Симонопетре до XIX века према писаним изворима 216
<i>Zoran Rakić</i> <i>Зоран Ракић</i>	The eighteenth century wall paintings in the Chilandar monastery – iconographic and stylistic characteristics 217 Зидно сликарство XVIII века у манастиру Хиландару – иконографске и стилске карактеристике 230
<i>Ђорђе Бубало</i> <i>Đorđe Bubalo</i>	Драгутин Анастасијевић на Светој Гори 1906/1907. и 1912. године 233 Dragutin Anastasijević on Mount Athos in 1906/7 and 1912 306

ИЗДАЈЕ:
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ISSN 0584-9853

НАСЛОВНА СТРАНА: арх. НИКОЛА ДУДИЋ
ЛЕКТУРА: МЛАДЕНКА САВИЧИЋ
ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: МИРА ЗЕБИЋ
ШТАМПА: COLORGRAFХ, БЕОГРАД
ШТАМПАЊЕ ЗАВРШЕНО 2018. ГОД.
ТИРАЖ: 400 ПРИМЕРАКА